ШЫН

№ 71
(19504)
2021 чылдың сентябрь 22
среда

Хүннүң үнери — 06:12
Ажары — 18:30
Хүн дурту — 12:18

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

Садар өртээ хостуг 12+

Политиктиг допчулал

ТЫВАГА СОҢГУЛДАЛАРНЫҢ КОЛ ТҮҢНЕЛДЕРИ

2021 чылдың сентябрь 17-ден 19-ка чедир болуп эрткен соңгулдаларга Тыва Республикага 164526 соңгукчу киришкен. Ол дээрге Тывада бүрүткеткен соңгукчуларның 83,23 хуузу болуп турар.

Оларның иштинден 39705 соңгукчу (24,13 хуузу) соңгулда чоруп турар оран-савадан дашкаар соңгаан.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының «Шын» солунга сентябрь 21-ниң 10.00 шакта берген медээзи-биле:

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларынга «Чаңгыс демниг Россия» партиязы бүгү Тываның чонунуң хөй кезииниң деткимчезин ап, бүзүрелдии-биле тиилээн.

Соңгулдаларга киришкен партиялар аразындан «Чаңгыс демниг Россия» намы дээш соңгукчуларның 85,34 хуузу бадылаан.

Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан база-ла «Чаңгыс демниг Россия» намының төлээзи Айдың Николаевич Сарыглар соңгукчуларның үннериниң 74,43 хуузун чаалап алгаш, өске депутатка кандидаттарны оранчок ажып тиилээн.

Социал четкилерге Тываның төөгүзүнде туруп көрбээн чөрүлдээлиг агитас ажылы чоруткан, «Чөптүг Россия – шын дээш» намның төлээзи Ренат Чадамбаевич Ооржак Тываның соңгукчуларының 8,98 хуузунуң деткимчезип ап, 7 депутатка кандидаттарның аразындан 2 дугаар болган.

Депутатка кандидат Ренат Ооржактың «Чаңгыс демниг Россия» намындан депутатка кандидат Айдың Сарыгларның бүрүткелин күш чок болдурарының дугайында ТР-ниң Дээди судунче киирген 2 билдириишкинин суд өөренип көргеш, хомудал үндезин чок дээш, ооң дилээн хандырарындан ойталаан.

Г.А. Зюганов баштаан Россия Федерациязының Коммунистиг партиязының (РФКП) төлээзи Роман Телманович Тамоев соңгукчуларның 4,21 хуузунуң үннерин ап, 3-кү черге төлептиг болза-даа, ооң Тывадан Күрүне Думазының депутадынга соңгудар диген изиг күзели бүтпейн барган.

Ынчалза-даа Роман Тамоевтиң Тыва, Алтай край болгаш Даг-Алтай кирип турар РФКП-ниң регионалдыг даңзызы-биле Күрүне Думазының депутады апаар теория кырында арга-шинээ бар болуп турар. Чүгле ол дээш ол даңзының бажында, Тамоевтиң мурнунда кандидаттар мандадындан ойталап кааптар болза.

РФКП-ниң төөгүзүнде Красноярск крайдан хөй катап Күрүне Думазының депутадынга соңгудуп чораан «кызыл олигарх» В.М. Видьманов мооң мурнунда соңгулдаларда регионалдыг даңзы езугаар алыр ужурлуг мандадын алдын тывыжы-биле холбашкан баятан кандидатка «анаа эвес» чайлап берген деп чугаа үндезинниг болза, хөй акша-төгериктиг кандидаттар мурнунда турар кандидаттарны «чайладып» болур деп догааштырыг шын болуп болур.

Тываның чаңгыс мандаттыг округундан Күрүне Думазының депутадынга арткан 4 кандидат – Аяс Май-оолович Чудаан-оол (4,04), Эрес Күнзен-оолович Кара-Сал (3,2), Михаил Иванович Санчай (1,82), Аян Борисович Соян (1.2), ниитизи-биле соңгукчуларның 10,26 хуузунуң деткимчезин алганнар.

Партиялар аразындан Тывага РФКП соңгукчуларның үннериниң 4,2 хуузун ап, ийи дугаар болган. «Чөптүг Россия – шын дээш» намны соңгукчуларның 2,99 хуузу деткээн. «Чаа кижилер» (2,28 хуу) деп чаа көстүп келген нам В.В. Жириновский баштаан либерал-демократтарны (РЛДП – 1,82 хуу) Тывага ашкан. Арткан соңгулдаларга киришкен партиялар 1 хуу четпес үннер алган болганда, оларны маңаа биживес-даа болза ажырбас хире.

Тыва Республиканың Баштыңының соңгулдаларынга база-ла «Чаңгыс демниг Россия» намының идип үндүрген кандидады Владислав Товарищтайович Ховалыг соңгукчуларның 86,81 хуузунуң деткимчезин ап, бүзүрелдии-биле тиилээн. Россияда сентябрь 19-та болуп эрткен регионнар удуртукчуларының соңгулдаларынга Владислав Ховалыгның көргүзүү ийи дугаар болган. Ону чүгле Чечен Республиканың Баштыңы Рамзан Кадыров (99 хуу) ашкан болуп турар.

Тыва Республиканың бирги удуртукчузунуң эрге-дужаалынче арткан кордакчылар дараазында көргүзүглүг болуп соңгулдага киришкеннер:

Чойгана Шивит-ооловна Седен-оол – 4,04 хуу;

Айлаңмаа Хомушкуевна Каң-оол – 3,43 хуу;

Владимир Васильевич Чесноков – 2,57 хуу;

Андрей Алдын-оолович Сат – 1,2 хуу.

Тыва Республиканың Баштыңынга соңгуткан Владислав Ховалыгның бүзүрелдиг тиилелгезиниң дөзүнде Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң, «Чаңгыс демниг Россия» намның, Россияның Маадыры, «ЧДР» партиязының тургузукчуларының болгаш удуртукчуларының бирээзи, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгунуң, федералдыг чазактың бүзүрели болгаш деткимчези болбайн аан. А кол барымдаа – Тываның хөй националдыг чонунуң Владислав Товарищтайович Ховалыгга улуг идегели болгаш бүзүрели болур.

Соңгулдаларга чедир каш-ла ай иштинде В.Т. Ховалыг тус черниң айтырыгларындан эгелээш, федералдыг деңнелге чедир айтырыгларны билдилиг болгаш чогумчалыг шиитпирлеп шыдаар шыырак удуртукчу деп бодун көргүскен. Чижек кылдыр, ооң чээрби чыл иштинде чүгле өзүп келген электроэнергия өртээн бадырганы, федералдыг чазактан Тывага немей 1,5 миллиард акшаны камгалап эккелгени болгаш чоннуң эң-не берге айтырыы – одаар хөмүр-даш өртээн бадырганын киирип болур.

Федералдыг төптүң Тывага үндүрүп берип турар саң-хөө дузазын бүгү Тывага, экономиканың болгаш социал адырның шупту угланыышкыннарынга, кожуун-хоорайларга, суур-сумуларга деңге, чедиштир үлеп болур чүве-дир деп чүвени Владислав Ховалыг баштаан ТР-ниң Чазаа ТР-ниң Дээди Хуралы-биле кады 1,5 миллиард рубль федералдыг бюджеттен немелде акшаландырыышкынны чөптүг үлээш, шын чараш амыдыралга көргүстүлер.

Чон ону көрүп, дыңнап, билип турар болгаш, Владислав Ховалыгны, «Чаңгыс демниг Россия» намын, ооң Тывадан Күрүне Думазынче кандидады Айдың Сарыгларны соңгуп деткээни ол.

Хамчыктыг аарыг ковид-19-биле туттуп турар эмчилер бо эрткен соңгулдаларда «кызыл зонада» тургускан тускай соңгулда участогунга бадылааннар. Ол тускай хаалгыг соңгулда участогунга 162 соңгукчу бадылаан.

Эрткен соңгулдалар 667 хоойлу езугаар бүрүткеткен хайгааракчыларның болгаш 113 саналдаар эргелиг комиссия кежигүннериниң шыңгыы хайгааралының адаа-биле эрткен.

Тываның Соңгулда комиссиязынче, девискээр болгаш участок соңгулда комиссияларынче 50 хомудал-билдириишкиннер кирген. Оларның хөй кезии бадыткаттынмаан. Суд чедир сайгарышкан хомудалдар база үндезин чок болган.

Тывага болуп эрткен соңгулдаларның албан езузу-биле түңнелдерин «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Мерген КЫРГЫС.

Кыска медээлер

ЭЛЕКТРОННУГ ИПОТЕКА

Тыва Республиканың Росреестр эргелелинге «Чаңгыс хүн дургузунда электроннуг ипотека» төлевилелин боттандырар дээш, банкыларның төлээлери-биле хурал болган. Чурттаар оран-сава ипотекалап алыр дээн хамаатылар кыска хуусаа дургузунда чоруун чогудуп ап болур арга бар апарган. Бир эвес янзы-бүрү шаптараазыннар чок болза, ук төлевилел таварыштыр 24 шактың дургузунда бажың азы квартира садар акшаны чөпшээредип ап болур.

БУЯННЫГ ҮҮЛЕ ДУГАЙЫНДА

2021 чылдың сентябрь 15-тен октябрь 19-ка чедир Казаньга «Буянныг үүле дугайында» деп Бүгү-российжи шуулган болур. Россияның Аныяктар эвилелиниң болгаш студентилер ассоциациязының каттыжыышкыны ук төлевилелди организастап эрттирип турар.

700 студентини болгаш 300 колледж болгаш техникумнуң башкыларын ук хемчег каттыштырар. Олар шупту студентилер эвилелдери болгаш төлевилелдерни канчаар тургузарының дугайында база патриотчу кижизидилге дугайында шуулганга өөренирлер. РФ-тиң Чырыдыышкын яамызының деткимчези-биле ук шуулган болур. Аңаа чыглып келген студентилер болгаш башкылар студентилер каттыжылгаларының сайзыралынга хамаарыштыр кылып алган планнары, төлевилелдери бар болза, аңаа күзелин илередип, чугаалап, киржип болур.

НАЧЫН МОНГУШ ДЕЛЕГЕЙ ЧЕМПИОНАДЫНГА КИРЖИР БЕ?

Сентябрь 21-де Сочи хоорайда белеткел эрттирип турар Россияның хостуг хүрешке чыынды командазының кежигүнү, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Начын Монгуш октябрь 2-ден 10-га чедир Норвегияның найысылалы Осло хоорайга болуп эртер делегей чемпионадынга киржир эрге дээш үзүүргедиг хүрешке киржир.

Удурланыкчылары Азамат Тускаевти, Абубакар Муталиевти, Рамис Гамзатовту, Уйгулаан Ивановту делегей чемпионадынче шилилге болур үзүүргедиг хүрешке ажып эрткеш,Осло хоорайже Россияның адын камгалап аъттаныптарын Начын Монгушка күзеп каалыңар.

Үзүүргедиг хүреш Сочи хоорайга эртенгиниң 11.00 шак турда эгелээр. Ооң түңнелдерин дараазында үндүрүгге дыңнадыр бис.

СТЕРЛЯДЬТАРНЫ САЛГАН

Кызыл дептерде киир бижиттинген стерлядь балыктың 3 муң ажыг байлаңнарын Боом дааның дужундан Енисейже ам база катап салган. Бо удаада байлаңнар салыр акцияга «Тываэнерго», «Восток», «Тарданголд» ажык акционерлиг ниитилелдери киришкен. Ооң сорулгазы — ховар балыкты өстүрери.

Байлаңнарны салыр бетинде специалистер тускай херексел-биле сугнуң температуразын хынап алган. Хемче салыптарга, байлаңнар баштайында эриктен ыравайн, суг иштинде даштар адаанга сыңнып туруп-туруп, чоорту агым аайы-биле тарадыр эштип чоруй барган.

СЕНТЯБРЬ 21-ГЕ ЧЕДИР РЕСПУБЛИКА ДЕВИСКЭЭРИНДЕ ЭПИДБАЙДАЛ

Эрткен сөөлгү хүннерде экирээн улустуң саны 48 кижи.

Лабораторлуг хыналданың түңнелинде 57 кижиде аарыг бары илерээн:

Кызыл хоорайда – 15, Бай-Тайгада – 1, Барыын-Хемчикте – 2, Ак-Довурак хоорайда – 4, Чөөн-Хемчикте – 1, Каа-Хемде – 1, Кызыл кожуунда – 8, Сүт-Хөлде – 1, Таңдыда – 7, Тес-Хемде – 7, Тожуда – 4, Улуг-Хемде – 5, Эрзинде –1.

Ол 57 аараан улустуң аразында эр улус – 17, херээженнер – 40четкен.

Хар-назынының аайы-биле: 17 харга чедир – 21, 18-тен 49 харга чедир – 12, 50-ден 64 харга чедир – 12, 65 хардан өрү – 8 кижи.

Ниитизи-биле январь 1-ден тура лабораторлуг хыналданың түңнели-биле 11 397 кижи илереттинген.

Кызылдың эмнелгелеринде стационарлыг эмнээшкинни 262 кижи ап турар. Амгы үеде берге байдалда 67 кижи, ортумак байдалда – 194 аарыг улус бар. Чаңгыс хүн дургузунда 15 кижини эмнелгеге чыттырган.

ИВЛ аппаратта 17 аарыг улусту кошкан. Дегдириишкинниг болган 33 аарыг улус амбулаторлуг эмнээшкинни ап турар, стационарлыг эмнээшкинни – 196 кижи.

Covid-диагностика болгаш эмнээшкин төвүнүң учёдунда 262 аарыг улус кирген.

340 оруннуң 22,9 хуузу чүгле хостуг болуп турар.

Январь 1-ден тура ковидтен мөчээн улустун саны 178 кижи.

Call-төпче эрткен хүннерде 177 кижи долгаан, Covid-19 анализ харыызының дугайында 209 смс чагааны чоруткан.

Кадык камгалал яамызының лабораторияларынга 871 ПЦР шинчилелдерни кылган.

Чаа коронавируска удур 165 720 кижи тарыткан, олар улуг улустуң 80 хуузун тургузуп турар. Бирги компонентиниң вакциназы-биле 106 678 кижи, чаңгыс удаа тарыыр Спутник-лайт деп вакцина-биле 15 575 кижи тарыткан. Бүрүнү-биле тарыткан улустуң саны – 82 165 кижи.

ТЫВАДА 12 УРУГЛАР САДЫ БАЗА 31 ШКОЛА БОТ-АҢГЫЛААШКЫНДА

Уруглар садтарының 16 чаштары, 100 школачы база ортумак тускай өөредилге черлериниң 3 сургуулу коронавирус халдавырындан аарып турар. Өөредилге черлериниң 17 ажылдакчызы база халдавырны чыпшырган. Тываның Өөредилге яамызы сентябрь 17 хүнүнүң шак ындыг медээзин дыңнаткан.

Ак-Довурак база Кызыл хоорайларның, Барыын-Хемчик, Кызыл, Таңды, Чаа-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик кожууннарның уруглар садтарының 13 бөлүүнде 16 уруг аарааны-биле, 252 кижини бот-тускайлаашкынче чоруткан.

Школаларда шупту 69 330 өөреникчиден 100 кижи аараан, азы 0,14 хуу. Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Таңды, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Тес-Хем, Бии-Хем база Барыын-Хемчик кожууннарда 31 школада 1700 өөреникчилиг 71 класс-комплектини чаңгысклассчылары аараанындан ырактан өөренир хевирже шилчиткен.

Ортумак тускай өөредилге черлериниң 29 сургуулун аңгылаан-даа болза, өөредилгезин уламчылап турар.

К. МОНГУШ белеткээн.

ТИИЛЕЛГЕ — БАЙЫРЛААРЫНГА ЧЫЛДАГААН ЭВЕС

Бүгү российжи бадылаашкын үези сентябрь 17–19 хүннерде Тывага Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдалары, Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының хуусаа бетинде соңгулдалары болгаш тус черлерниң Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдалары эрткен.

Сентябрь 20-ниң хүнүнде республиканың Соңгулда комиссиязы бодунуң сайтызынга бадылаашкыннарының баш бурунгаар түңнелдерин парлаан.

Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутадынга Тываның чаңгыс мандаттыг № 32 соңгулда округундан политиктиг партияларның мурнундан чеди төлээ кордакчылап турганнар. Соңгукчуларның бадылаашкыннарының баш бурунгаар түңнелдери ёзугаар Россияның либерал-демократтыг партиязының мурнундан Эрес Кара-Сал – 3 215, "Чөптүг Россия – шын дээш" политиктиг партиядан кандидат Ренат Ооржак – 8 948, Пенсионерлер партиязындан Михаил Санчай – 1 945, Россияның "Ногааннар" экологтуг партиязындан Аян Соян – 1 279, Россия Федерациязының Коммунистиг партиязындан Роман Тамоев – 3 792, "Родина" партиядан Аяс Чудаан-оол 4 148 соңгукчунуң деткимче бадылаашкынын алганнар.

Тываның чаңгыс мандаттыг №32 соңгулда округундан Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутадынга "Чаңгыс демниг Россия" политиктиг партияның мурнундан кандидат Айдың Сарыглар соңгукчуларның эң хөй бадылаашкынын алганын баш бурунгаар түңнелдер көргүскен – 89 061 бадылаашкын.

Эрткен соңгулдалар мурнуу чарыында болгаш бадылаашкыннар үезинде Тываның чурттакчы чонунуң кичээнгейи колдуунда Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының хуусаа бетинде соңгулдаларынче угланган. Бо бедик албан-дужаалга беш кандидат кордакчылап турганнар: Айлаңмаа Каң-оол, Андрей Сат, Чойгана Седен-оол, Владимир Васильевич Чесноков болгаш Владислав Товарищтайович Ховалыг. Бадылаашкыннарның баш бурунгаар түңнелдери-биле алырга, Айлаңмаа Хомушкуевна Каң-оол – 2 930, Андрей Алдын-оолович Сат – 1 695, Чойгана Шивит-ооловна Седен-оол – 3 528, Владимир Чесноков 2 257 соңгукчунуң деткимчезин алганнар.

Владислав Ховалыг дээш Тываның соңгукчуларының 89,79 хуузу боттарының үннерин бергеннер –кончуг күштүг деткимче.

Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг хөй көвүк чугаазы чок, аргадуржулгалыг ажыл-агыйжы удуртукчу дээрзин чон херек кырында биле берген. Ынчангаш соңгукчуларның хөй кезии ону бадылаашкыны-биле деткээн.

Соңгулдаларга чоннуң улуг деткиишкини-биле холбаштыр Владислав Ховалыгга байыр чедириишкиннери интернетте Вконтакте четкиде ооң арынында хөй. Оларның аразында Орлан Тюлюштуң "Силерге бүзүрээр бис, Товарищтайович! Чедиишкиннерни болгаш бүзүрелдиг соратниктерни күзедим" деп бижээнинде байыр чедириишкининден аңгыда, кичээндириг база бар деп болур. Владислав Ховалыг-биле кады ажылдаар бедик азы чавыс албан-дужаалдыг даргалардан республиканың ажык-дүжүү дээш ажылдың түңнелдери дыка хамааржыр.

Вконтакте четкиде арынынга сентябрь 14-те «Суугуларны солууру, көвүрүглерни азы школалар, спорт залдары болгаш культура бажыңнары ышкаш социал объектилерни септээри азы тудары дээш бистиң ажылывыстың түңнелдери кижилерниң чуртталгазынга дорт салдарлыг" деп, Владислав Ховалыг бижээн. Бо одуруглар-биле Чойган Хомушкунуң байыр чедириишкини үннеш: "Силерниң берге ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни күзедим".

Сентябрь 17 – 19 хүннерде соңгукчуларның бадылаашкыннарының баш бурунгаар түңнелдерин республиканың Соңгулда комиссиязы чарлаан соонда, Тываның массалыг информация чепсектериниң төлээлеринге кыска парлалга конференциязының үезинде: "Бадылаашкыннарның түңнелдеринге хензиг-даа чигзиниишкиннер турбазы-биле республиканың Соңгулда комиссиязынга бодунуң ажылын ылаптыг болгаш шынарлыг доозар арганы аңаа берээлиңер – деп, Владислав Ховалыг чугаалаан. – Соңгулдаларга тиилелге ону байырлаарының чылдагааны эвестир. Тиилелге дээрге соңгуттуруп алган кижилерге оруктуң чүгле эгези-дир. Соңгуттуруп алган кижи бүрүзү аңаа берген бүзүрелди хүн бүрүде херек кырында бадыткаар ужурлуг. Айтырыглар ам-даа хөй. Байдалды шыңгыы кичээнгейге тудар, шиитпирлерни шалыпкын хүлээп алыр херек. Ынчангаш үүле-херек, ажылче кириптээлиңер".

Бүрүткелде соңгукчуларның 83 хуузу сентябрь 17 – 19 хүннерде бадылаашкыннарга келгенин Владислав Ховалыг демдеглээш, Республиканың Баштыңы кым болуру, Күрүне Думазынга болгаш кожууннарның Төлээлекчилер хуралдарынга оларның эрге-ажыктарын кымнар төлээлээри, чуртка болгаш республикага келир үеде чүү болуру кижилерге кончуг чугула дээрзин Тывага соңгулдалар көргүскенин ол онзалап айыткан.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Экономика

ӨРЕЗИ БИР МИЛЛИАРД РУБЛЬ

Тывада электри болгаш чылыг энергиязы дээш хереглекчилерниң өрези бир миллиард рубль ашкан.

Чуртталга-хандырылга объектилериниң техниктиг байдалы, оларны үезинде септээри болгаш улаштыр ажыглаары ук адырның сан-хөөлүг экономиктиг байдалындан хамааржыр. Тываның Одалга болгаш энергетика яамызының дыңнадып турары-биле алырга, юридиктиг черлерниң база чурттакчы чоннуң чыглы берген өрелериниң уржуундан республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйы, оттулар чүүл, энергетика комплекизи элээн берге байдалда келген.

Хереглекчилерниң төлээр ужурлуг акшазының түңү август айның эгезинде безин 1,5 млрд рубль чыгап турган.

«Оттулар чүүл болгаш энергетика комплекизиниң объектилерин кышкы үеге белеткеп алырынга эң кол бергедээшкинни өре-шире тургузуп турар. Чуртталга хандырылга объектилеринге септелге кылыры, солуур база катап кылыр улуг эвес ажылдарынга безин хөй акша түңнүг чарыгдал херек. Херек дерилгени өйлеп-өйлеп чаартырының дугайында чугаалаваска безин, септелгени чогуур үезинде кылбазының, чуртталга-коммунал ажыл-агый ажылдакчыларынга турум акша-шалыңны берип шыдавазының чылдагааны дээрге акшаландырыышкынның чедишпезидир» – деп, Тываның одалга болгаш энергетика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Роман Кажин-оол тайылбырлаан.

2021 чылдың август 1-ниң байдалы-биле республиканың хереглекчилериниң өрези мындыг:

Электри-чылыг энергиязын ажыглааны дээш – 1 млрд 416 млн рубль, чылыг энергиязы дээш – 697,5 млн рубль, электри энергиязы дээш – 718,6 млн рубль өрелиг дээрзин Роман Кажин-оол дыңнаткан.

Юридиктиг черлер 433,1 млн рубль төлээр ужурлуг. Бюджет хандырылгалыг албан черлериниң өрези 82,9 млн рубль, (электри энергиязы дээш 17,7 млн рубль, чылыг энергиязы дээш – 65,3 млн рубль өрелиг). Чылыг энергиязы дээш эң хөй түңнүг акша-хөреңгини Кызыл хоорайның муниципалдыг албан черлери төлевейн турар.

«Өске-даа хереглекчилер» деп категорияга хамааржыр ТЭК, чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелери, ТСЖ болгаш башкарыкчы компаниялар электри энергиязы дээш 216 млн рубльди чедир төлевейн турар. Дача ниитилелдери свет дээш 44,2 млн рубль төлээр ужурлуг. 115,2 млн рубльди чылыдылга болгаш чурттал-га-коммунал ажыл-агый объектилери чедир төлевээн. ТСЖ болгаш башкарыкчы компаниялар – электри энергиязы дээш 56,6 млн рубль өрелиг. Республикада ТЭК биле чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелери чылыг энергиязы дээш 55,9 млн рубль өрелиг болган.

Республиканың чурттакчы чонунуң чыглы берген өрези 982,9 млн. рубль. Ооң иштинде электри энергиязы дээш – 406,7 млн рубль, а чылыг энергиязы дээш 576,3 млн рубль.

Тываның Баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыгның саналы-биле алырга, мындыг байдал уламчылавас ужурлуг. Улустуң угаан-боданыышкынын өскертир херек. Чурттап турар бажыңымның кышты өттүр чылыг болгаш чырык турары, энергия хандырар организацияның одалга сезонун озал-ондак чок эрттирип алыры мээң төлээр акшаларымдан хамааржыр дээрзин хереглекчи кижи бүрүзү бодап билир ужурлуг.

Коммунал төлевирлерни, ылаңгыя чыглы берген өрелерни негеп чырда, комплекстиг шыңгыы хемчеглерни ажыглаар херек. Өжегерээн төлевейн турар улустарга хамаарыштыр хомудал киирер ажылдарны башкарыкчы компаниялар-даа, ТСЖ, ТЭК бүдүрүлгези-даа күштелдирер ужурлуг.

Тыва Республикада суд приставтарының федералдыг албанының эргелели «Коммуналдыг төлевирлер» негеп төледир талазы-биле күүседикчи чорудулганы кылырда, электри-чылыг бээр бүдүрүлгелер-биле кады кызып демнежир херек.

Республиканың кожуун, суму чагыргаларының даргалары бо даалганы күүседирде, электри хандырар бүдүрүлгелерниң удуртукчулары-биле кады план тургузар. Чуртталга-коммунал хандырылгаларында өре-ширени, бирги ээлчегде ажылдап турар улустарның өрезин эвээжедир талазы-биле хемчег алыр. Анализти көөрге, өжегерээн төлевейн турар хамаатылар дээрге эвээш эвес орулганы доктаамал ап турар хамаатылар болуп турар.

«Коммуналка» дээш өрени эвээжедир айтырыгны онза хыналдага ап, кылган ажылының түңнелдериниң дугайында үргүлчү илеткээрин Владислав Ховалыг муниципалитеттерден негээн.

Рада ДЕМЧИК белеткээн.

ЧИИЖЕҢ САДЫГЖЫЛАРНЫ ИЛЕРЕДИР ДЭЭШ...

Кызылга хөмүрнү чиижеңнеп садыглаар черлерге база катап рейдини организастап чоруткан. Бо удаада рейдиже мэрияның, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албаның, Росхереглелхайгааралдың ажылдакчылары база журналистер үнгеннер. Бөлүк Кызылдың хөмүр садар элээн хөй черлерин эргээш, оон чаңгыс-даа чиижең садыгжыны илеретпээн. Ынчалза-даа Каа-Хем суурга оларны садыглап чаңчыга берген черинден эскерип кааннар. Ында чиижең садыгжылар бир тонна хөмүрнү 3000 рубльге, бир шоодай иштин 250 рубльге садып турарлар. Хөмүр-дашка өртек-үне баткан-даа бол, чиижең садыгжылар ону эрги бедик өртек-биле садарын уламчылап турар.

Каа-Хемниң хөмүр-даш уургайының девискээринде көңгүс өске байдал көстүр. Хоорайда хөмүрнү чырык хүндүс от шаккаш безин тыппас чүве болза, мында одаар чүүл садып алыр дээн машиналарның ээлчээ төнчү чок. Ээлчегде турар чолаачыларның чугаазы-биле алырга, олар боттарынга болгаш дөргүл-төрелинге хөмүр садып алыр дээш келген болуп турар.

«Бодумга хөмүр садып ап тур мен, кыш дургузунда 5 тонна хереглээр улус бис, хөмүрнүң өртээ баткан деп чүүлдү билип алгаш, эжимден меңээ дузалажырын дилээн кижи мен. Мында бис кара даң бажындан тура ээлчегде тур бис, эртенгиниң дөрт шак үезинде келзивиссе-даа, ынчан безин бистиң мурнувуста 20 машина турду, а ам келгенивистен бээр 16 шак болуп тур бис. Улус, чугаажок-ла, хөлчок хөй-дүр, ол бүгү өртектерниң батканы-биле холбашкан боор" — деп, Каа-Хем суурнуң чурттакчызы Владимир Шаров чугаалап турар.

Тываның Чазаа одаар чүүлге өртектерни өстүрбези-биле хөмүр хандырыкчыларының транспорт чарыгдалдарын субсидиялаарынга белен. Каа-Хемниң хөмүр-даш уургайында бир тонна хөмүрнүң өртээ 2220 рубль 10 көпеек, бир шоодайныы – 125 рубль. Кызылга хөмүрнүң чедирилгезиниң өртээ 2507 рубль болур ужурлуг, а бир шоодайныы – 125 рубль. Ыраккы Каа-Хемге чиижең садыгжылардан алган бир шоодай хөмүрнүң өртээ 122 рубльден, бир тоннаның - 2425 рубльден ашпас болур ужурлуг.

Республиканың Тарифтер талазы-биле албаның удуртукчузу Эдуард Куулар өртектер улгаттырган хандырыкчыларга база чиижең садыгжыларга торгаалдарның дугайында сагындырган, аңаа дүүштүр өртек улгаттырган хамаатыларга 5 муң база юридиктиг организацияларга 10 муң рубль хемчээлдиг торгаалды онаары көрдүнген.

А. ХЕРТЕК белеткээн.

МЕГЕ ДЫҢНАДЫГЛАР-БИЛЕ АТАКАЛААН

Бадылаашкынның баштайгы хүнүнде Россияның 10 ажыг регионун мегe дыңнадыглар-биле атакалаан.

Мегe дыңнадыгларның санының талазы-биле бирги черде Санкт-Петербург болган, ийиги, үшкү черлерде – Москва, Хабаровск хоорайлар, халдаашкынга эң таварышкан беш хоорайны Екатеринбург биле Новосибирск хаап турар. Ортумаа-биле регион бүрүзүнге 3 муң мегe дыңнадыг онаашкан, а Санкт-Петербургка бир шак дургузунда 300 мегe дыңнадыг бүрүткеттинген.

Мегe дыңнадыгларның эң нептереңгейи участокта маскалар болгаш хол-хаптарының төнгениниң дугайында, кирер эжик аксында улустуң эъдиниң изиин хынавайн турарының база бюллетень долдурган демир-үжүктү бодунга арттырып алырын безин хоруп турганының дугайында дыңнадыглар болган. «Улус маска чок бадылап-даа турган дижик, ол бүгү кайын-на чажыт бадылаар эргениң хажыдыышкынынга хамааржыр боор" – деп, РФ-тиң Хөй-ниити палатазының чанында бадылаашкыннарга хөй-ниити контролюнуң талазы-биле координация чөвүлелиниң даргазы Александр Малькевич тайылбырлап турар.

Дыңнадыгларның 80 хуузу социал четкилерде чоокта чаа ажыттынган аккаунтыларны таварыштыр эртип турарын эксперт демдеглээн.

Эң нептереңгей мегe дыңнадыгларны маңаа киирерге, мындыг көстүр:

– Бойдуска турбаан дээн ышкаш бажыңның чурттакчыларының чогаадып каан даңзызы;

– Видеохайгааралдың камераларында – дүүнгү хүн. Видеохайгаарал системазында "дүүнгү хүнну" дамчыдыпкы дег техниктиг арга-шинек чок деп эксперттер тайылбырлап турарлар.

- Карусель – ол дээрге күткүдүкчүлерниң эң ынак фейктериниң бирээзи. Сентябрь 17-де Санкт-Петербургта университеттерниң бирээзиниң ийи курсантызы бодунуң участогун салчап алган, ынчалзажок күткүдүкчүлер кембуруу чок черге оларны дораан-на буруудадып, ийи катап бадылаар деп турганынга шамнааннар. Ук медээни дораан-на кезе шапкан.

Ол ышкаш мессенджерлерде «карусельдерни» организастаарынга киржир кижилерниң командазын (соңгулда участоктарынга баргаш, өске кижилер дээш бадылаар кижилерниң) чыып турарының дугайында дедир харылзаазы чок дыңнадыглар идепкейлии-биле тараттынып турган. Херектиң нарыны чүдел дизе, мындыг чергелиг акцияларынга киржирин күзээн-даа болза, ооң тарадыкчыларының дедир адрези чок болуп турар.

Мегe дыңнадыгларның дыка хөйү 10 чыл ажыг болуп турар, ынчалза-даа оларны амгы үеге чедир ажыглап турар. Россияның Хөй-ниити палатазының эксперттериниң демдеглеп турары-биле алырга, мегe дыңнадыгларга сонуургалдыг кижилер оларны тарадырынга улуг түңнүг акша-төгерикти чарыгдап турза-даа, бодунуң сорулгаларын чедип ап шыдавайн турар.

2021 чылдың соңгулдаларында политиктиг партия бүрүзүнден хайгааракчыларның, Хөй-ниити палатазының хайгааракчыларының, хамаарылга чок хайгааракчыларның, блогер хайгааракчыларның база видеохайгааралдың таныттынгыр чоруунуң талазы-биле деңнээр чүве чок хемчеглерни алган.

Артур ХЕРТЕК.

«КВАНТОРИУМ» ТЕХНОПАРЫГЫ АЖЫТТЫНАР

Кызылга ам база бир «Кванториум» уругларның технопарыгы ажыттынар: 21 млн рубль өртектиг амгы үениң өөредилге төвүн найысылалдың 5 дугаар гимназиязынга дериир. Өөреникчилер «Бойдус-шинчилел билиглери», «Математика болгаш информатика», «Технология» дээн ышкаш угланыышкыннарны хандыр өөренип, чогаадыкчы ажылче херек кырында кирер.

«Өөредилге» национал төлевилел-биле бүгү чуртта «Кванториум» уруглар технопарктарын ажыдып турарын сагындыраал. Тывада школачыларга эртем өөредилге төвүн 2020 чылдың төнчүзүнде Аныяктар ордузунда ажыткан. Кызылда 700 хире оолдар, уруглар немелде өөредилгениң чаа программаларында хаара туттунган.

3D-принтерлер, лазерлиг граверлар, дуңзаалаар ажылдарга херек чүүлдер-биле дериттинген көжүп чоруур «Кванториум» технопарыгы кожууннарга чедип, шинчилел ажылдыг өөредилгеже уругларны хаара тудар. Көжүп чоруур эртем станциязы республиканың ыраккы кожууннарында уругларга эптиг болуп, инженер-конструктор база эртем-шинчилел ажылын чорудар.

Тываның школалары калбаа-биле чурагайжыттынган: өөредилгени чаартыр программа кандыг-даа эртемнер кичээлдеринде чурагайлыг өөредилге курлавырларын ажыглаар дериг-херекселдер-биле четчелээр. 2020 чылда 97 школаның 214 кабинеттерин база тос ортумак профессионал өөредилге черлерин дерииринче 213 млн рубльге дериг-херекселдерни саткан. «Чурагайлыг өөредилге хүрээлели» төлевилели-биле 337 эртем башкылары мергежил бедидер курстарны эрткен.

Тываның школа назыны четпээн уругларга, өөреникчилерге база студентилерге келир үениң – IT-технологиялар адырында мергежилдер шиңгээдиринге калбак аргалар тургустунган. 2021 чылда РФ-тиң 55 регионунга, Тыва Республикада Тываның информастыг технологиялар техникумунуң баазазынга «IT-КУБ» уругларга чурагайлыг бирги өөредилге төвү ажыттынар. «IT-КУБ» – информастыг технологиялар адырында чугула база херектиг билиглерни, арга-мергежилдерни база сүмелерни дүрген шиңгээдиринче угланган уругларга программаларлыг өөредилге төвү апаар.

Бүгү-российжи төлевилел IT-рынокта лидер компанияларны, арга-дуржулгалыг дагдыныкчыларны база 7-18 харлыг эгелеп чоруур шинчилекчилерни каттыштырган амгы үениң өөредилге экосистемазын хевирлээр. Тывада «IT-КУБ» чурагайлыг өөредилгениң инновация төвү 5-тен 8 хар чедир уругларны сентябрьның 1-ден хүлээп турар. Тываның информастыг технологиялар техникумунуң it-tuva.ru сайтызында «IT-КУБ» төвүнүң дугайында тодаргай тайылбырны көрүп болур.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының депутаттарының «Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округу» чаңгыс мандаттыг округ талазы-биле соңгулдаларының түңнелдерин тодарадырының дугайында

2021 чылдың сентябрь 21 №173/915-7 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 2021 чылдың апрель 28-те үндүрген «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларынга бүрүн эргелерни Россия Федерациязының субъектилеринде соңгулда комиссияларынга, девискээр соңгулда комиссияларынга дагзырының дугайында» №4/28-8 доктаалын күүседири-биле, «Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг №32 соңгулда округу» чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң талазы-биле Тыва Республиканың девискээр соңгулда комиссияларының бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында №1 протоколдарының бирги экземплярларында киирген медээлерге даянып, оларны шын тургусканын баш бурунгаар хынаан соонда, «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 87-ги чүүлүн үдуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза**:

1. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының депутаттарының «Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг №32 соңгулда округу» чаңгыс мандаттыг округ талазы-биле соңгулдаларын болуп эрткен болгаш күштүг деп санаар.

2. Бүрүткеттирген кандидат Сарыглар Айдың Николаевичини бадылаашкынга киришкеш, соңгукчуларның эң хөй санныг үнүн алгаш, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының депутаттарының «Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг № 32 соңгулда округу» чаңгыс мандаттыг округ талазы-биле соңгуттурган депутады деп санаар

3. Ук доктаалды республиканың «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарынга парлаар, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының «Интернет» информастыг теле-коммуникация четкизинде албан ёзузунуң сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының депутаттарының соңгулдаларынга «Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг № 32 соңгулда округу» чаңгыс мандаттыг округтуң девискээринге федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкынның түңнелдерин доктаадырының дугайында

2021 чылдың сентябрь 21 №173/916-7 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 2021 чылдың апрель 28-те үндүрген «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларынга бүрүн эргелерни Россия Федерациязының субъектилеринде соңгулда комиссияларынга, девискээр соңгулда комиссияларынга дагзырының дугайында» №4/28-8 доктаалын күүседири-биле, «Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг №32 соңгулда округу» чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң девискээринге федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле Тыва Республиканың девискээр соңгулда комиссияларының бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында №2 протоколдарының бирги экземплярларында киирген медээлерге даянып, оларны шын тургусканын баш бурунгаар хынаан соонда, «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 87-ги чүүлүн үдуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза**:

1. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле «Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг №32 соңгулда округу» чаңгыс мандаттыг округтуң девискээринге федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының (кошкунган) №2 протоколун бадылаар.

2. Округтуң соңгулда комиссиязының бадылаттынган №2 протоколунуң бирги экземплярын Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязынче дораан чорудар.

3. Ук доктаалды республиканың «Тувинская правда», «Шын» солуннарынга парлаар, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Интернет-сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының хуусаа бетинде соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында протоколду бадылаарының дугайында

2021 чылдың сентябрь 21 №173/917-7 Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң 64-кү чүүлүнге дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза**:

1. «Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының хуусаа бетинде соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында протоколду бадылаар.

2. Ук доктаалды республиканың «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарынга парлаар, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының хуусаа бетинде соңгулдаларының түңнелдерин тодарадырының дугайында

2021 чылдың сентябрь 21 № 173/918-7 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээр соңгулда комиссияларының бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдарының баштайгы экземплярларында кирген медээлерге даянып, «Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының хуусаа бетинде соңгулдаларының айыттынган протоколдарын шын тургусканын хынаан соонда, «Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң 15-ки, 64-кү чүүлдерин удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза**:

1. «Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының хуусаа бетинде соңгулдаларын болуп эрткен болгаш күштүг деп санаар.

2. Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының албан-дужаалынга Ховалыг Владислав Товарищтайовичини соңгуттурган деп санаар.

3. Тыва Республиканың соңгуттурган Баштыңынга – Чазааның Даргазынга дыңнадышкын алган хүнүнден тура, беш хүн хуусаа дургузунда Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының эрге-байдалы-биле дүүшпес хүлээлгелерден ону хостаарының дугайында дужаалдың хоолгазын, азы болза, айыттынган хүлээлгелерден хостаарының дугайында билдириишкин бергенин бадыткаар (эске документиниң) хоолгазын Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга эккеп көргүзерин саналдаар.

4. Ук доктаалды республиканың «Тувинская правда», «Шын» солуннарынга парлаар, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Интернет-сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

Экземпляр № 1

Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының хуусаа бетинде соңгулдалары

2021 чылдың сентябрь 19

Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының хуусаа бетинде соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының

ПРОТОКОЛУ

Девискээр соңгулда комиссияларының саны	19
Девискээр соңгулда комиссияларының протоколдарынга даянып, тургускан протоколдарның саны	19
Бадылаашкын түңнелдери күштүг эвес деп санаттырган соңгулда участоктарының саны	0
Соңгулда участоктарынга бадылаашкын доозулган үеде, түңнелинде бадылаан үнү күштүг эвес деп санаттырган соңгукчулар даңзызынче кирген соңгукчуларның түң саны	0

Девискээр соңгулда комиссияларының бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдарны шын тургусканын хынаан соонда, девискээр соңгулда комиссияларның айыттынган протоколдарында кирген медээлерни каттыштырар арга-биле **Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаатканы болза:**

1	Бадылаашкын дооступ турар үеде соңгукчулар даңзызынче киирген соңгукчуларның саны	0	1	9	7	8	7	4
2	Соңгулда комиссияларының алган соңгуур бюллетеньнериниң саны	0	1	8	4	1	3	0
3	Соңгукчуларга хуусаа бетинде бадылаары-биле берген соңгуур бюллетеньнериниң саны	0	0	0	9	7	5	9
4	Бадылаашкын хүнүнде соңгулда участоктарының бадылаар оран-савазының иштинге соңгукчуларга берген соңгуур бюллетеньнер саны	0	1	1	4	6	6	5
5	Бадылаашкын хүнүнде соңгулда участоктарының оран-савазындан дашкаар черге бадылаан соңгукчуларга берген соңгуур бюллетеньнер саны	0	0	3	9	6	6	0
6	Узуткаттынган соңгуур бюллетеньнер саны	0	0	2	0	0	2	2
7	Бадылаашкынның дажыглаар хааржактар иштинге турган соңгуур бюллетень саны	0	0	4	9	2	2	5
8	Бадылаашкынның стационарлыг хааржактарының иштинге турган соңгулда бюллетеньнериниң саны	0	1	1	4	5	4	1
9	Күштүг эвес деп санаан соңгуур бюллетеньнер саны	0	0	0	1	8	5	1
10	Күштүг деп санаан соңгуур бюллетеньнер саны	0	1	6	1	9	1	5
11	Чидирген соңгуур бюллетеньнер саны	0	0	0	0	0	2	4
12	Ап турда, санче кирбээн соңгулда бюллетеньнериниң саны	0	0	0	0	0	0	0

Соңгуур бюллетеньче киирген бүрүткеттирген кандидаттарның фамилиязы, ады, адазының ады		Бүрүткеттирген кандидат бүрүзү дээш бадылаар үнүн берген соңгукчуларның саны							
		Арыг саны							Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның санын хуулаарга
13	Каң-оол Айланмаа Хомушкуевна	0	0	0	5	6	1	7	3,43
14	Сат Андрей Алдын-оолович	0	0	0	3	3	1	2	2,02
15	Седен-оол Чойгана Шивит-ооловна	0	0	0	6	6	2	3	4,04
16	Ховалыг Владислав Товарищтайович	0	1	4	2	1	5	9	86,81
17	Чесноков Владимир Васильевич	0	0	0	4	2	0	4	2,57

Соңгулдаларга киришкен соңгукчуларның саны

арыг: 164084
хуузу: 82,92%

«Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң 64-кү чүүлүнге дүүштүр, бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның бадылаан үнүнүң 50 ажыг хуузун Ховалыг Владислав Товарищтайович алгаш, Тыва Республиканың бадылаар албан-дужаалынга соңгуттурган деп санаттырган.

РФ-тиң субъектизиниң соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.
Комиссияның даргазының оралакчызы Э.Л. ДЕЖИТМАА.
Комиссияның секретары Ш.Х. ООРЖАК.
Комиссия кежигүннери: Е.Б. ДОЛАН, Л.Ы. КАРА-САЛ, А.Ч. КУУЛАР, А.Н. ЛОПСАН, Т.А. МАМАТОВА, А.С. НОВИКОВ, Т.Г. ОЮН, А.С. УЙНУКАЙ, А.Б. ХЕН-ООЛ.
Протоколга 2021 чылдың сентябрь 21-де 13 шак 40 минута турда ат салган.

Экземпляр № 1

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының депутаттарының соңгулдалары
2021 чылдың сентябрь 19
Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг № 32 соңгулда округу чаңгыс мандаттыг округ талазы-биле соңгулда түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссязының № 1 ПРОТОКОЛУ

Чаңгыс мандаттыг соңгулда округунга хевирлеп тургускан девискээр соңгулда комиссияларының саны	19
Девискээр соңгулда комиссияларының протоколдарынга даянып, тургускан протоколдарның саны	
Соңгулдалар түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссязының № 1 протоколун **тургузары-биле,** девискээр соңгулда комиссияларының бадылаашкын түңнелдериниң дугайында **даянган** № 1 протоколдарының саны,	19
Чаңгыс мандаттыг соңгулда участогунда бадылаашкын түңнелдери күштүг эвес деп санаттырган соңгулда участоктарының саны	0
Соңгулда участоктарының талазы-биле бадылаашкын доозулган үеде, түңнелинде бадылаан үну күштүг эвес деп санаттырган соңгукчулар даңзызынче кирген соңгукчуларның түң саны	0

Округтуң соңгулда комиссиязының бадылаашкын түңнелдериниң дугайында девискээр соңгулда комиссияларының №1 протоколдарны шын тургусканын баш бурунгаар хынаан соонда, девискээр соңгулда комиссияларының протоколдарында кирген медээлерни каттыштырар арга-биле **тодаратканы болза:**

1	Бадылаашкын дооступ турар үеде, соңгукчулар даңзызынче киирген соңгукчуларның саны	0	1	9	7	0	9	9
2	Соңгулда комиссияларының алган соңгуур бюллетеньнериниң саны	0	1	8	4	1	3	0
3	Соңгукчуларга хуусаа бетинде бадылаары-биле берген соңгуур бюллетеньнериниң саны	0	0	0	9	7	5	9
4	Бадылаашкын хүнүнде соңгулда участоктарының бадылаар оран-савазының иштинге соңгукчуларга берген соңгуур бюллетеньнер саны	0	1	1	4	8	7	2
5	Бадылаашкын хүнүнде соңгулда участоктарының оран-савазындан дашкаар черге бадылаан соңгукчуларга берген соңгуур бюллетеньнер саны	0	0	3	9	6	8	8
6	Узуткаттынган соңгуур бюллетеньнер саны	0	0	1	9	7	8	8
7	Бадылаашкынның дажыглаар хааржактар иштинге турган соңгуур бюллетень саны	0	0	4	9	2	5	2
8	Бадылаашкынның стационарлыг хааржактарының иштинге турган соңгулда бюллетеньнериниң	0	1	1	4	5	7	4
9	Күштүг эвес деп санаан соңгуур бюллетеньнер саны	0	0	0	3	4	6	7
10	Күштүг деп санаан соңгуур бюллетеньнер саны	0	1	6	0	3	5	9
11	Чидирген соңгуур бюллетеньнер саны	0	0	0	0	0	2	3
12	Ап турда, санче кирбээн соңгулда бюллетеньнериниң саны	0	0	0	0	0	0	0

Бүрүткеттирген кандидат бүрүзү дээш бадылаар үнүн берген соңгукчуларның саны		Бүрүткеттирген кандидат бүрүзү дээш бадылаар үнүн берген соңгукчуларның саны							
		Арыг саны							Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның санын хуулаарга
13	Кара-Сал Эрес Кунзен-оолович	0	0	0	5	2	4	0	3,20
14	Ооржак Ренат Чадамбаевич	0	0	1	4	7	1	7	8,98
15	Санчай Михаил Иванович	0	0	0	2	9	8	3	1,82
16	Сарыглар Айдың Николаевич	0	1	2	1	9	3	6	74,43
17	Соян Аян Борисович	0	0	0	1	9	6	0	1,20
18	Тамоев Роман Телманович	0	0	0	6	8	9	8	4,21
19	Чудаан-оол Аяс Май-оолович	0	0	0	6	6	2	5	4,04

Соңгулдаларга киришкен соңгукчуларның саны

арыг: 164319
хуузу: 83,37%

«Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 87-ги чүүлүнүң 7-ги кезээнге дүүштүр бүрүткеттирген кандидат Сарыглар Айдың Николаевичини Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының депутаттарының «Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг № 32 соңгулда округу» чаңгыс мандаттыг округ талазы-биле соңгуттурган депутады деп саанан.

Округтуң соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.
Комиссияның даргазының оралакчызы Э.Л. ДЕЖИТМАА.
Комиссияның секретары Ш.Х. ООРЖАК.
Комиссия кежигүннери: Е.Б. ДОЛАН, Л.Ы. КАРА-САЛ, А.Ч. КУУЛАР, А.Н. ЛОПСАН, Т.А. МАМАТОВА, А.С. НОВИКОВ, Т.Г. ОЮН, А.С. УЙНУКАЙ, А.Б. ХЕН-ООЛ.
Протоколга 2021 чылдың сентябрь 21-де 13 шак 30 минута турда ат салган.

Экземпляр № 1

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының депутаттарының соңгулдалары
2021 чылдың сентябрь 19
Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг № 32 соңгулда округу чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң девискээринге федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкын түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының № 2 ПРОТОКОЛУ

Чаңгыс мандаттыг соңгулда округунга хевирлеп тургускан девискээр соңгулда комиссияларының саны	19
Бадылаашкын түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссязының № 2 протоколун **тургузары-биле,** девискээр соңгулда комиссияларының бадылаашкын түңнелдериниң дугайында **даянган** № 2 протоколдарының саны	19
Чаңгыс мандаттыг соңгулда округунда бадылаашкын түңнелдери күштүг эвес деп санаттырган соңгулда участоктарының саны	0

Округтуң соңгулда комиссиязының бадылаашкын түңнелдериниң дугайында девискээр соңгулда комиссияларының №2 протоколдарны шын тургусканын баш бурунгаар хынаан соонда, девискээр соңгулда комиссияларының протоколдарында кирген медээлерни каттыштырар арга-биле **доктаатканы болза:**

1	Бадылаашкын дооступ турар үеде, соңгукчулар даңзызынче киирген соңгукчуларның саны	0	1	9	7	5	6	4
2	Соңгулда комиссияларының алган соңгуур бюллетеньнериниң саны	0	1	8	4	1	3	0
3	Соңгукчуларга хуусаа бетинде бадылаары-биле берген соңгуур бюллетеньнериниң саны	0	0	0	9	7	5	9
4	Бадылаашкын хүнүнде соңгулда участоктарының бадылаар оран-савазының иштинге соңгукчуларга берген соңгуур бюллетеньнер саны	0	1	1	5	0	6	2
5	Бадылаашкын хүнүнде соңгулда участоктарының оран-савазындан дашкаар черге бадылаан соңгукчуларга берген соңгуур бюллетеньнер саны	0	0	3	9	7	0	5
6	Узуткаттынган соңгуур бюллетеньнер саны	0	0	1	9	5	7	8
7	Бадылаашкынның дажыглаар хааржактар иштинге турган соңгуур бюллетень саны	0	0	4	9	2	7	1
8	Бадылаашкынның стационарлыг хааржактарының иштинге турган соңгулда бюллетеньнериниң саны	0	1	1	4	8	8	7
9	Күштүг эвес деп санаан соңгуур бюллетеньнер саны	0	0	0	1	2	8	4
10	Күштүг деп санаан соңгуур бюллетеньнер саны	0	1	6	2	8	7	4
11	Чидирген соңгуур бюллетеньнер саны	0	0	0	0	0	2	6
12	Ап турда, санче кирбээн соңгулда бюллетеньнериниң саны	0	0	0	0	0	0	0

Кандидаттарның федералдыг даңзызын бүрүткеттирген политиктиг партияларның ады		**Кандидаттарның федералдыг даңзы бүрүзүнге бадылаар үнүн берген соңгукчуларның саны**							
		Арыг саны							Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның санын хуулаарга
13	1. Политиктиг партия " РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯзы "	0	0	0	6	8	8	8	4,20
14	2. Политиктиг партия "Россияның экологтуг партиязы "НОГААННАР"	0	0	0	0	5	1	8	0,32
15	3. Политиктиг партия ЛДПР – Россияның Либерал-демократтыг партиязы	0	0	0	2	9	8	1	1,82
16	4. Политиктиг партия "ЧАА КИЖИЛЕР"	0	0	0	3	7	4	7	2,28
17	5. Бүгү-российжи политиктиг партия «ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ»	0	1	4	0	0	9	0	85,34
18	6. Партия ЧӨПТҮГ РОССИЯ – ШЫН ДЭЭШ	0	0	0	4	9	1	8	2,99
19	7 Политиктиг партия "Россияның каттышкан демократтыг партиязы "ЯБЛОКО"	0	0	0	0	2	7	9	0,17
20	8 Бүгү-российжи политиктиг партия «ӨЗҮЛДЕ ПАРТИЯЗЫ»	0	0	0	0	2	1	1	0,13
21	9. Политиктиг партия РОССИЯНЫҢ ХОСТАЛГА БОЛГАШ ЧӨПТҮГ ЧОРУК ПАРТИЯЗЫ	0	0	0	0	3	1	7	0,19
22	10. Политиктиг партия КОММУНИСТИГ ПАРТИЯ РОССИЯНЫҢ КОММУНИСТЕРИ	0	0	0	0	8	9	8	0,55
23	11 Политиктиг партия "Хамааты Платформа"	0	0	0	0	0	7	9	0,05
24	12. Политиктиг партия НОГААН АЛЬТЕРНАТИВА	0	0	0	0	3	1	0	0,19
25	13. БҮГҮ-РОССИЙЖИ ПОЛИТИКТИГ ПАРТИЯ "ТӨРЭЭН ЧУРТ"	0	0	0	0	7	0	5	0,43
26	14. ПЕНСИОНЕРЛЕР ПАРТИЯЗЫ	0	0	0	0	9	3	3	0,57

Соңгулдаларга киришкен соңгукчуларның
арыг саны 164526
хуузу: 83,28%

Округтуң соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.
Комиссияның даргазының оралакчызы Э.Л. ДЕЖИТМАА.
Комиссияның секретары Ш.Х. ООРЖАК.
Комиссия кежигүннери: Е.Б. ДОЛАН, Л.Ы. КАРА-САЛ, А.Ч. КУУЛАР, А.Н. ЛОПСАН, Т.А. МАМАТОВА, А.С. НОВИКОВ, Т.Г. ОЮН, А.С. УЙНУКАЙ, А.Б. ХЕН-ООЛ.
Протоколга 2021 чылдың сентябрь 21-де 13 шак 35 минута турда ат салган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты Ч.В. Ховалыгга тыпсырының дугайында

Кадык камгалал системазынга хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты Чингиз Валерьевич ХОВАЛЫГГА – «Республиканың №1 эмнелгези» Тыва Республиканың кадык камгалалының күрүне бюджеттиг албан чериниң хирургия салбырының эргелекчизинге, хирург эмчизинге тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың сентябрь 7
№330

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш

Борис Борисович ДАГБАНЫ – муниципалдыг албанның хоочунун,

Алексей Кунгаевич ДОҢГАКТЫ – муниципалдыг албанның хоочунун,

Любовь Хөлзээновна ИРГИТТИ – муниципалдыг албанның хоочунун,

Михаил Ким-оолович КУУЛАРНЫ– муниципалдыг албанның хоочунун,

Артур Дажымаевич МОҢГУШТУ – муниципалдыг албанның хоочунун,

Шой-оол Иргитович НАМЫНЫ – муниципалдыг албанның хоочунун,

Федор Оолович СЕНДИНИ – муниципалдыг албанның хоочунун,

Валерий Кызыл-оолович ТОРЖУНУ – муниципалдыг албанның хоочунун,

Виктор Шириненович ХЕРТЕКТИ– муниципалдыг албанның хоочунун,

Долчан Акимовна ЧЫПСЫННЫ – муниципалдыг албанның хоочунун шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың сентябрь 7
№331

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш

Надежда Константиновна ГОРБУЛИНАНЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Виктор Степанович ИВАНОВТУ – «Чаагайжыдылга» Кызыл хоорайның муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгезиниң КС-3575 МАЗ автокранының машинист-чолаачызын,

Елизавета Ховалыговна КРОШКОНУ – күш-ажылдың хоочунун,

Светлана Дамдын-ооловна КУУЛАРНЫ – «Чаагайжыдылга» Кызыл хоорайның муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгезиниң сесерликтер, шөлдер девискээриниң аштакчызын,

Александр Дамдынович МОҢГУШТУ – күш-ажылдың хоочунун,

Владимир Игнатьевич ОСИПОВТУ – күш-ажылдың хоочунун,

Нина Геннадьевна ПОТАПОВАНЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Мария Бадыргыевна ХОМУШКУНУ – «Чаагайжыдылга» Кызыл хоорайның муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгезиниң хоорай девискээриниң аштакчызын,

Александр Николаевич ЧЕРНОУСОВТУ – Кызыл хоорайның мэриинң амдырал хандырылга талазы-биле бирги оралакчызын,

Надежда Мөңгеевна ЧЫМБАНЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Николай Иванович ШАЛИМОВТУ – күш-ажылдың хоочунун шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың сентябрь 7
№333

Тыва Республиканың Баштыңының

2021 чылдың сентябрь 3-те үнген № 324 чарлыынга өскерилге кииреринң дугайында

«Тыва Республиканың Чазааның Даргазы – Баштыңының эрге-байдалының дугайында» 2003 чылдың январь 4-те үнген Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 7-ги чүүлүнүң 4-кү кезээнге дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. «Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле шаңнаарының дугайында» Тыва Республиканың Баштыңының 2021 чылдың сентябрь 3-те үнген № 324 чарлыынга өскерилгени киирер, «Тюлюшевич» деп сөстү «Дулушевич» деп сөс-биле солуур.

2. Үе чарлык, аңаа ат салган хүнүнден тура, күш кирер.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың сентябрь 7
№334

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш

Айлаң Арыш-ооловна БАЛГАННЫ – «Тыва үндезин культура болгаш ус-шевер чаңчылдар сайзырадыр төвү» күрүне бюджеттиг албан чериниң специализин,

Нина Игнатьевна БАЯЗИТОВАНЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Клавдия Моңгушевна БИРИЛЕЙНИ – «Тыва Республиканың В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүне бюджеттиг албан чериниң драма артизин,

Людмила Валентиновна ВЕДЕНЕЕВАНЫ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан чериниң фортепиано клазының башкызын,

Анастасия Александровна ДАВЫДОВАНЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Кертик-оол Максимович ДАНЗЫННЫ – Тыва Республиканың композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң кежигүнүн,

Василий Николаевич ДОНГАКТЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Алена Георгиевна ЙОМУЖАПТЫ – Тыва Республиканың композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң кежигүнүн,

Людмила Николаевна КАРА-ООЛДУ – «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүне бюджеттиг албан чериниң драма артизин,

Галина Хулуковна КАРА-САЛДЫ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан чериниң интернадының эргелекчизин,

Екатерина Константиновна КАРЕЛИНАНЫ – Новосибирскиниң М.И. Глинка аттыг күрүне консерваториязының хөгжүм өөредилгези болгаш чырыдыышкынның хөгжүм төөгүзүнүң кафедразының доцентизин,

Анатолий Андреевич КОМБУНУ – «Тыва Республиканың культуразының болгаш дыштанылганың национал парыгы» күрүнениң автономнуг албан чериниң одакчы таңныылын,

Валентина Салчаковна КУУЛАРНЫ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан чериниң чанзы клазының башкызын,

Виктор Чимит-оолович КУУЛАРНЫ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан чериниң баян клазының башкызын,

Мария Моңгушовна ЛОПСАННЫ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан чериниң ниити фортепиано башкызын,

Тамара Моңгушевна ЛҮНДҮПТҮ – «Тыва Республиканың А.С. Пушкин аттыг национал библиотеказы» күрүне бюджеттиг албан чериниң методиктиг килдизиниң эртем-шинчилел литературазының талазы-биле сектору эргелекчизин,

Герасим Герасимович МИХАЙЛОВТУ – «Тыва Республиканың Культура яамызының өнчү-хөреңги талазы-биле ажыл-агый эргелели» күрүне бюджеттиг албан чериниң кол энергетиин,

Аяна Самыяевна МОҢГУШТУ – «Саяннар» Тываның национал хөгжүм болгаш танцы-сам театры» күрүне бюджеттиг албан чериниң уран чогаадылга удуртукчузун,

Венера Начыновна МОҢГУШТУ – Тыва Республиканың Культура яамызының өнчү-хөреңги талазы-биле ажыл-агый эргелели» күрүне бюджеттиг албан чериниң кол бухгалтерин,

Елизавета Санчатовна МОҢГУШТУ – «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүне бюджеттиг албан чериниң драма артизин,

Зоя Доржуевна МОҢГУШТУ – «Республиканың улусчу чогаадылга болгаш дыштанылга төвү» күрүне бюджеттиг албан чериниң национал культуралар сайзырадыр талазы-биле кол специализин,

Кара-кыс Шугдур-ооловна МОҢГУШТУ – күш-ажылдың хоочунун,

Оксана Дармачаповна МОҢГУШТУ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан чериниң кижизидикчи улуг башкызын,

Роза Сергеевна МОҢГУШТУ – күш-ажылдың хоочунун,

Серепаа Дарбан-Хааевна МОҢГУШТУ – «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүне бюджеттиг албан чериниң костюмнар цегиниң эргелекчизин,

Алексей Чыртак-Хунаевич МОҢГУШТУ – күш-ажылдың хоочунун,

Григорий Анатольевич МОҢГУШТУ – «Тыва Республиканың культуразының болгаш дыштанылганың национал парыгы» күрүнениң автономнуг албан чериниң девискээриниң аштакчызын,

Доржу Ак-кысович МОҢГУШТУ – күш-ажылдың хоочунун,

Валентина Оюновна МОРТАЙ-ООЛДУ – күш-ажылдың хоочунун,

Галина Максимовна МУНЗУКТУ – «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүне бюджеттиг албан чериниң реквизиттер цегиниң эргелекчизин,

Виктор Васильевич НАГОРНЫЙНЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Виктор Оюнович НАКСЫЛДЫ – «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүне бюджеттиг албан чериниң драма артизин,

Татьяна Бегзиевна НАМДАКТЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Аида Николаевна ОНДАРНЫ – «Тыва Республиканың Культура яамызының өнчү-хөреңги талазы-биле ажыл-агый эргелели» күрүне бюджеттиг албан чериниң техниктиг ажылдакчызын,

Зинаида Байыртыевна ОНДАРНЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Валерий Дыртый-оолович ОНДАРНЫ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан чериниң ксилофон клазының башкызын,

Александр Бойдуевич ООРЖАКТЫ – Тыва Республиканың композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң кежигүнүн,

Таисья Базыровна ӨРТЕНЕЙНИ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан чериниң кижизидикчи улуг башкызын,

Валентина Владимировна ОСКАЛ-ООЛДУ – күш-ажылдың хоочунун,

Валентина Канчир-ооловна ОЮННУ – күш-ажылдың хоочунун,

Вера Моңгушовна ОЮННУ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан чериниң орус дыл башкызын,

Надежда Торлуковна ОЮННУ – «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүне бюджеттиг албан чериниң техниктиг ажылдакчызын,

Татьяна Эргиловна ОЮННУ – күш-ажылдың хоочунун,

Наталья Михайловна РАИТИНАНЫ – «Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжи» күрүне бюджеттиг профессионалдыг өөредилге албан чериниң башкызын,

Светлана Ондур-ооловна СААЯНЫ – «Тываның В.М. Халилов аттыг күрүне филармониязы» күрүне бюджеттиг албан чериниң билет кассазының кассирин,

Тамара Седип-ооловна СААЯНЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Клара Чамыяновна САГДЫНЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Саадак Очур-ооловна САЛЧАКТЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Александр Халарбаевич САЛЧАКТЫ – «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүне бюджеттиг албан чериниң драма артизин,

(Уланчызы 6-гы арында).

(Төнчүзү. Эгези 5-ки арында).

Любовь Георгиевна САНАРОВАНЫ – «Тыва Республиканың А.С. Пушкин аттыг национал библиотеказы» Күрүне бюджеттиг албан черинин бойдус-эртем литературазының килдис эргелекчизин,

Мария Кыргысовна САНДАКТЫ – «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүне бюджеттиг албан черинин драма артизин,

Раиса Аркадьевна САНЧАЙНЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Анна Моңгушевна САРЫГНЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Светлана Балдановна САТТЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Леонид Комбужапович САТТЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Артур Иванович СЕДИПТИ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан черинин эртем-методиктиг албанының удуртукчузун,

Чечек Сендиевна СЕРЖИН-ООЛДУ – күш-ажылдың хоочунун,

Любовь Георгиевна СКРИПАЛЬЩИКОВАНЫ – «Тыва Республиканың Культура ямызының өнчү-хөреңги талазы-биле ажыл-агый эргелели» күрүне бюджеттиг албан черинин даргазының оралакчызын,

Зоя Дамба-Суруновна СОЛУН-ООЛДУ – күш-ажылдың хоочунун,

Лундуп Иргитович СОЛУН-ООЛДУ – күш-ажылдың хоочунун,

Татьяна Далайовна СОРЖУНУ – күш-ажылдың хоочунун,

Светлана Салчаковна СҮРҮННҮ – күш-ажылдың хоочунун,

Саяна Кулаковна ТАДАР-ООЛДУ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан черинин орус дыл башкызын,

Людмила Ламажаповна ТҮЛҮШТҮ – күш-ажылдың хоочунун,

Людмила Улуг-ооловна ХАМНАГДАЕВАНЫ – «Тыва үндезин культура болгаш ус-шевер чаңчылдар сайзырадыр төвү» күрүне бюджеттиг албан черинин техниктиг ажылчынын,

Тамара Сыратовна ХЕРТЕКТИ – күш-ажылдың хоочунун,

Алефтина Ангыр-ооловна ХОМУШКУНУ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан черинин география башкызын,

Борис Салчакович ЧАМБЫТТЫ – Тыва Республиканың композиторларының чогаадыкчы эвилелинин кежигүнүн,

Евдокия Очировна ЧЫДЫМНЫ – «Тыва Республиканың национал архиви» күрүне бюджеттиг албан черинин четчелээшкин, ведомство архивтериниң болгаш күрүне ажыл-херээниң бүдүрүлге килдизиниң кол специализин,

Надежда Алексеевна ШОЙГУНУ – күш-ажылдың хоочунун,

Чечекмаа Тайынчыевна ЭРЕНЧИННИ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан черинин кижизидикчи улуг башкызын,

Людмила Викторовна ЯДЫКИНАНЫ – «Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернады» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг хевиржиттинмээн өөредилге албан черинин ниити фортепиано башкызын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың сентябрь 9
№335

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш

Лидия Өлчейевна КАРА-ДОҢГАКТЫ – «Баня-прачечная комбинады» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң экономист-менеджерин,

Константин Федорович НИКИФОРОВТУ – күш-ажылдың хоочунун, Александр Сергеевич НОВИКОВТУ – күш-ажылдың хоочунун шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың сентябрь 9
№336

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш

Александр Александрович ДУБКОВТУ – «Башкарыкчы компания ТЭК 4» Тыва Республиканың күрүне унитарлыг бүдүрүлгезиниң Ак-Довурак участогунуң даргазын,

Людмила Коңгаровна КҮЖҮГЕТТИ – «Барыын-Хемчиктиң кожууннар аразында медицина төвү» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг кадык камгалал албан черинин №1 поликлиниказының терапевт эмчизин,

Мария Хомушкуевна ЛУНДУПТУ – күш-ажылдың хоочунун,

Владимир Иванович МИТЮКОВТУ – «Тываасбестстудуг» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң чиңгине директорун,

Бичелдей Өлчеевна ХОМУШКУНУ – «Барыын-Хемчиктиң кожууннар аразында медицина төвү» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг кадык камгалал албан черинин дүрген эмчи дузазын келдирткен дилеглерни хүлээр болгаш дүрген эмчи дузаның үнер бригадаларын оларны дамчыдар талазы-биле салбырның фельдшерин,

Светлана Дугаровна ХОМУШКУНУ – Ак-Довурак хоорай чагыргазының өөредилге эргелелиниң кол специализин шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың сентябрь 9
№337

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш

Моңгуш Сендажыевич БАЙЫР-ООЛДУ – «Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институду» күрүне бюджеттиг эртем-шинчилел болгаш өөредилге албан черинин социология болгаш политология секторунуң эргелекчизин, философия эртемнериниң кандидадын,

Каадыр-оол Алексеевич БИЧЕЛДЕЙНИ – «Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейи» күрүне бюджеттиг албан черинин директорун, филология эртемнериниң докторун,

Людмила Дугаржаповна ДОҢГАКТЫ – Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызының «Национал школа хөгжүдер институду» күрүне бюджеттиг албан черинин электроннуг парлалга болгаш өрүлде операторун,

Николай Михайлович МОЛЛЕРОВТУ – «Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институду» күрүне бюджеттиг эртем-шинчилел болгаш өөредилге албан черинин директорунуң эртем талазыбиле оралакчызын, төөгү эртемнериниң докторун,

Соңгукчу Сазыг-оолович МОҢГУШТУ – «Тываның кодээ ажыл-агыйының эртем-шинчилел институду» федералдыг күрүне бюджеттиг эртем албан черинин улуг эртем ажылдакчызын,

Херелмаа Дагбаевна МОҢГУШТУ – «Республиканың №1 эмнелгези» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг кадык камгалал албан черинин невролог эмчизин, регионалдыг чүрек-дамыр төвүнүң удуртукчузун, медицина эртемнериниң докторун,

Чойганмаа Кыргысовна ОЙДУПТУ – «Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тываның Бойдус курлавырларын комплекстиг шиңгээдир институду» федералдыг күрүне бюджеттиг эртем албан черинин кол эртем ажылдакчызын, геология-минералогия эртемнериниң кандидадын,

Эремаа Алдын-ооловна ОНДАРНЫ – Тыва Республиканың Кадык камгалал ямызының телевиделдер офизиниң удуртукчузун, медицина эртемнериниң кандидадын,

Маргарита Петровна ТАТАРИНЦЕВАНЫ – «Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институду» күрүне бюджеттиг эртем-шинчилел болгаш өөредилге албан черинин культурология бөлүүнүң кол эртем ажылдакчызын, филология эртемнериниң кандидадын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың сентябрь 9
№338

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш

Галина Александровна ВЕРЕЩАГИНАНЫ – «Кызыл хоорайның аварийлиг септелге албаны» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң склад эргелекчизин,

Валентина Баировна СТЕРЕХОВАНЫ – күш-ажылдың хоочунун,

Виктор Владимирович СТОЛЯРОВТУ – «Кызыл хоорайның аварийлиг септелге албаны» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң «Котельнаяларны ажылчын шинчиге тудар болгаш хандырар» структурлуг кезээниң мастерин шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың сентябрь 10
№339

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш

Борис Сундуйевич ДАМДЫН-ООЛДУ – «Чургталга-эксплуатация участогу «Центр» башкарыкчы компания» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң 1-ги класстың чолаачызын,

Юрий Олегович ДОЛГОВТУ – «Водоканал-Сервис» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң оң талакы эрикте суг сордурар участогунуң 3-кү разрядтыг машинизин,

Сергей Николаевич КОВАЛЕНКОНУ – «Водоканал-Сервис» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң транспорт участогунуң 1-ги класстың чолаачызын,

Владимир Анай-оолович МОҢГУШТУ – «Надежда» башкарыкчы компания» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң аварийлиг септелге албаның дежурный слесарын,

Светлана Сорулгаевна МОҢГУШТУ – «Чургталга-эксплуатация участогу «Центр» башкарыкчы компания» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң хөй-ниити ажыглал черинин аштакчызын,

Андрей Михайлович НИКОНОВТУ – «Водоканал-Сервис» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң бүдүрүлге талазы-биле кол инженериниң оралакчызын,

Виктор Сундуйевич ООРЖАКТЫ – «Чургталга-эксплуатация участогу «Ангарский» башкарыкчы компания» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң инженерлиг системалар септелгезиниң болгаш техниктиг хандырылгазы талазы-биле мастерин,

Урана Биче-ооловна ХЕРТЕКТИ – күш-ажылдың хоочунун,

Любовь Петровна ЧЕРНЕНКОНУ – «Чургталга-эксплуатация участогу «Центр» башкарыкчы компания» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң чуртталга фонд ниитилелиниң хандырылгазының талазыбиле инженерин шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың сентябрь 10
№340

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш

Сергей Геннадьевич ЖИДКОВТУ – «Водоканал-Сервис» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң транспорт участогунуң 4-кү разрядтың автослесарын,

Валерий Григорьевич КАРТАЛЫКОВТУ – «Водоканал-Сервис» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң суг-дамчыдар участогунуң даргазын.

Ярослав Ярославович ПОЛОВКОВИЧТИ – «Водоканал-Сервис» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң арыглаашкын тудугларының машинист-кочегарын,

Алексей Александрович САНАРОВТУ – «Водоканал-Сервис» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң арыглаашкын тудугларының даргазын,

Евгений Юрьевич ШИШКИННИ – «Водоканал-Сервис» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң суг дамчыдар участогунуң 5-ки разрядтың слесарын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың сентябрь 10
№341

АДА-ИЕНИҢ УРАН-ШЕВЕРИН УЖУКТААН

Ыяш аяктар, эдилелдер...

Хадың урузундан, хады болгаш пөштен чазап кылган бичежек уур, баланы, аяктар, чалбак тавактарны болгаш өске-даа эдилелдерни чарашсынып, магадап көргеш, тыва чонумнуң тывызыксыг уран-шеверинге чоргаарланып-даа олурдум. Мындыг "алдын" холдуг чазаныкчыларның бирээзи Хемер-оол Санчай. Шевер холдуг башкы ада-иезиниң ажыл-ишке ужуктаанын мынчаар сактып чугаалады:

– Мен бичии турумда-ла ачам чазаныр, авам үргүлчү дааранып олурар чораан. Кайызы-даа ажылгыр, кежээ улус. Кедээге, Арысканга, Иштии-Хемге-ле көжүп-дүжүп чурттап келген. Ачам кожазында аалдардан бода малдың кештерин чыып эккеп алгаш, дустуг сугга суп каар кижи. Үш-дөрт хире хонганда, дүгүн адырып, арыдыр аштап кааптар. Оон ол кештерни каш хонуктуң дургузунда холу-биле эттеп кылгаш, тос кулаш сыдым, чеди кулаш аргамчыны, чүген-чулар өрүп, баглаан олуларын көрүп өскен мен. Бода малдың кештерин белеткеп кылыры база амыр эвес ажыл. Чоок-кавының чылгычылары, малчыннары ачамга чагыг киирерге, чүген, чулар, сыдымны кылып бериптер кижи, черле чажам дивес. Хүн ашкыжеге чедир балдыр сыкпайн, артында солагай холу-биле кылдынып олурарын бо-ла көөр чордум. Солагай улусту кончуг шевер деп чугаалажыр болгай. Авам, ачам алды ажы-төлдүг: беш оол, чаңгыс кыстыг. Бистиң аравыста акым дыка чуруттунар, ол ам бистиң аравыста чок, дуу оранче арай эрте «аъттаныпкан» кижи. Ол акывыстың уруу Чочагай башкы Ак-Даш суурнуң школазында ажылдап турар база чурулгага сундулуг.

Ачамның ачазы Үрбүн, Кашпал чурттуг Сат уктуг, кончуг аңчы кижи дээр, кадыр-каскал кезип, те-чуңма кедеп чорупкаар чаңчылдыг деп улуг улус сактып чугаалажыр. Аң кештерин боду аайлап, эттеп ап чораан. Ынчангаш ачамның холу туттунгур, ажылгыр, чыдын чытпас адазының изин истээн боор, а мен бодум колдуунда ыяштан аңгы-аңгы эдилелдерни чазап чоруур мен.

Мээң чазаныр, шеверленир ажылым мынчаар эгелээн. 1980 чылдарда Кызылдың башкы училищезиниң күш-ажыл салбырынга өөренип алгаш, ол-ла хевээр бо мергежилимден салдынмайн, башкылап келген мен. Училищени дооскаш, ырак-узак Кара-Хөлге ажылдап эгелээн мен, өөм иштиг бо суур чурттуг, ук-төөгүзү иргиттер кижи. Төптен озалааш суурда чырык база чок, чогум чазаныр херекселдер бар турган, кызып-кылайып ажылдавышаан, хол-биле чазанып турган бис. Аңаа ажылдап чоруй, бээр Кызылче көжүп келдивис, хоорайга ажыл тыптыры белен эвес болгай, дилээр, оон манаар апаар. Кызыл-Арыгга Андрей дээр эжим ажылдап турган, «Бээр чедип кел, мында ажылдар бар чүве-дир...» – деп сүмелээрге, ол суурга чеде бердим. Николай Ондар деп башкы, директору Галина Георгиевна ажылдап турган. Олар мени ажылга хүлээп алдылар. Бо директор ам Германияже көже берген, немец уктуг кижи. Ол школага дыка үр күш-ажыл кичээлин эрттирип, ажылдаан мен. Кызылда школа-интернатка чеди чыл ажылдааш, оон катап база Кызыл-Арыг школазынче чоруптум. Бо школадан хүндүлүг дыштанылгаже үнген мен.

Улаштыр Кызылга келгеш, тудуг техникумунга уруглар, оолдарны күш-ажылга өөредип-кижизидип ажылдап чоруур мен. Ыяштан чазанырынга өөредип каан оолдарым мени утпайн чоруурлар, хоорайга-даа ужуражып келгеш, арга-сүмени айтырып чугаалажырлар. Оларның аразында дыка шевер оолдар бар, боттарының бажыңбалгадын кылып аптар, харын-даа улуг-улуг тудуг ажылдарында бараан болуп турарлар. Оларга чоргаарланып чоруур мен – деп, башкы өөрүшкүлүг хөлчок чугаалады.

Күш-ажыл кижини каастаар

Өөредилге шугумунга хөй чылдарда бараан болган арга-дуржулгалыг Хемер-оол Сатович «Чылдың башкызы», «Тергиин башкы» болгаш өске-даа мөөрейлерге чедиишкиннииг киржип келген. Кызылга үргүлчү эртер делгелгелерге киржип турган шаңнал макталы-даа хөй. Чазанырынга өөредип каан оолдары республика чергелиг делгелгеге тиилеп, телевизор-биле-даа шаңнаткан чедиишкини бар. Элээди оолдар чазаныр ажылды дыка сонуургаар, башкызындан көрүп алгаш, кылдынар, бурунгаар көрүштүг, сонуургалы бедик болуп турган.

Кызылдың тудуг техникумунга ажылдап турган үезинде уруглар садтарындан чагыглар кээрге, бичии сандайларны өөреникчилери-биле кады чазап берип турган. Ол сургуулдар боттарының чазап кылган ажылдарын садыпкаш, акшаны-даа ажылдап алыр чораан. Хемер-оол Сатовичиге техникумнуң башкылары: «Силер шагда-ла бо техникумга ажылдаар турган силер, башкы...» – деп чугаалап турганнар.

Оожум-топтуг аажы-чаңныг, ажыл-ишке кызымаккай үлегерлиг өг-бүле дөрт уруглуг. Өгнүң херээжен эзи Раиса Иргитовна. Ол Кызылдың садыг училищезин дооскан, бүгү назынында поварлап келген, амгы үеде уруглар садында ажылдап турар. Улуг кызы Шеңне удазынның ужуун салбас дааранықчы, оглу Шораан адазын дөзээн, шеверлекчи, кылбас-тутпас ажылы чок, Кызыл-Арыг суурда боду биче бүдүрүлге тургузуп алган, чазанып чоруур. Үш дугаар уруу Шончалай уруглар садында кижизидикчи башкы, хеймер уруу Хензигбей хореограф мергежилдиг болур, Кызылдың уран чүүл колледжинде ийиги курсчу.

Өг-бүлениң эр ээзи октябрь айда 63 харлаар, барык 30 ажыг чыл иштинде өөредилге адырынга бараан болуп келген, байлак дуржулгалыг башкыларның бирээзи.

Ыяш кезерде, оран-таңдыга чалбарыыр...

Хемер-оол Сатович оран-таңдызынга аъш-чеминиң дээжизин, ак сүдүн чажып, чалбарып тургаш, ыяшты кезип алыр чаңчылдыг. Ол ыяштарны кургадыр, манаар, ооң соонда ажылгап эгелээр. Чижээ, хады урузун чеди чыл иштинде кургадыр, дыка үр болур, урудан чазап кылган эдилелдерни хөй чылдарда эдилээр, ол хире үнелиг ыяш болуп турар.

– Ада-өгбелерден дамчып келген ыяш кезер ужур мындыг: чалбарып тейлеп, аъш-чемниң дээжизин чажып тургаш алыр, анаа-ла баргаш, ыяшты кезип болбас. Ол чаагай чаңчылды сагып чоруур мен. Хадың урузун дыка үр кургадып кээр, ол урудан, хадыңдан, пөштен чазаан стол, сандайлар, эдилелдер – уур, бала, улуг-бичии ыяш аяктар кончуг быжыг болур, оларны үр эдилээр, салгалдарын дамчып чорупкаар. Мээң ам-даа кылыр ажылым хөй, планнарым бар, чижээ, чазаныр ыяшты кезип эккеп алгаш, ону кургадыр, ооң соонда стол, сандай, национал эдилелдерни чазап, шеверлээш, делгелгеге киржир бодалдыг мен. Чижээлээрге, уур, баланы, аяктыдаа чазааш, даштын ыяп-ла өңнээр, ыяшка ажыглаар будуктар база аңгы болур. Оон ыңай хады урузун чеди чыл иштинде кургадып кээр деп үстүнде база чугаададым, а амгы үеде дүрген арга-биле, сугга чеди хонуктуң дургузунда суп кааш, оон кургадырын манааш, ажыглап болур аргазы база бар. Уран кылыглар шеверлекчилери, черле ынчаш, боттарының тывызыксыг чоруун ажыглап чорза база ажырбас – деп, хоочун чазаныкчы чажыттарын чажырбады.

Көшкүн өгбелеривистиң эдилелдерин колдуунда-ла ыяштан чазап кылган болур: аяктар, тавактар, уур, баланы-даа, бичежек сандайлар дээш оон-даа өске. Бо башкы бажыңында улуг-бичии төгерик столдарны боду чазап алган, шевер боорга, магалыг-ла-дыр...

Быжыг дазылдан ыяш өзер, үлегерлиг ада-иениң уруглары төлептиг кижилер болур деп чоннуң чиге сөглээн угаадыы-даа бар. Моон алгаш көөрге, Хемер-оол Сатовичиниң чазаныр ажылының ужуу ада-иезиниң «алдын холдарындан» дамчып келгени онза.

Ася ТҮЛҮШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Улуг ховунуң салгакчылары

Тываның күрүне университединде сентябрь 21-ден тура түрк дылдарны компьютерже киирер ажылды чорударының дугайында IX-ку Делегей чергелиг «TurkLang 2021» деп конференция ажылын эгелээн.

Үш хонук дургузунда конференция онлайн хевирге ZOOM тавараштыр уламчылаар. Конференцияның ажылынга 100 ажыг эртемденнер киржир күзелин илереткен. Россияның регионнарындан: Тыва, Татарстан, Башкортостан, Чувашия, Саха-Якутия, Даг-Алтайы, Хакасия, Москва, Новосибирск, Томск, Омскиниң эртемденнери киржип турар. Ол ышкаш даштыкы күрүнелерден Германияның, Узбекистанның, Казахстанның, Турцияның, Азербайджанның, Кыргызстанның университеттери база баш бурунгаар киржир кылдыр бижиткен.

Конференцияның программазынче секциялар аайы-биле пленарлыг хуралдар, "төгерик столдар", программалыг системаларның таныштырылгазы кирип турар. Эртем конференциязының ажылының кол угланыышкыны – түрк дылдарның национал терминнерин компьютер системазынче киирери, сөзүглелдерниң морфологтуг болгаш синтаксистиг сайгарылгазын кылырынга, очулга чорударынга эптиг болдурары. Ол ышкаш конференцияга «Computational Models in Turkic Language and Speech» аттыг семинарны база организастаары көрдүнген.

Бир дугаар конференция Казахстанның Астанага 2013 чылда болган. Ол чылдан эгелээш, «TurkLang» деп аттыг делегей чергелиг эртем конференциязы чылдың-на түрк дылдыг чурттарга эрткилээн: Стамбул (2014 ч.), Казань (2015 ч.), Бишкек (2016 ч.), Казань (2017 ч.), Ташкент (2018 ч.), Симферополь (2019 ч.), Уфа (2020 ч.). Бо чылын Тывада эртип турар.

Шак бо эртем конференциязы национал төрээн дылды камгалап арттырып алыры болгаш моон-даа ыңай сайзырадырының талазыбиле ажыл чорудуп турар чаңгыс үзел-бодалдыг эртемденнерни каттыштырып турар.

Конференцияның киржикчилери түрк дылдарга сөзүглелдерни ажылдап кылырынга эптиг компьютер программазы тургузарының болгаш түрк чоннарның культурлуг салгалын санныг чурагайже киирер талазы-биле удур-дедир дуржулгазын солчур чаагай чаңчылын ам-даа уламчылаар.

К. МОНГУШ белеткээн.

Күш-ажылдың кижизи

САЯНА ЧЫКАЙ – МААДЫР-ИЕ ХӨРЕК ДЕМДЭЭНИҢ ЭДИЛЕКЧИЗИ

Тыва Арат Республиканың үндезилеттингенинден бээр 100 чыл болган төөгүлүг байырлал өг-бүле бүрүзүнге онзагай болуушкун болуп артар. Ук улуг байырлал Чыкай аймакка база бодунуу-биле тускай, чараш белекти сөңнеп берген.

"Россияның иелери» Бүгү-россияның хөй-ниити шимчээшкининиң Тыва Республикада регионалдыг салбырының 2020 чылда чарлап эрттиргени мөөрейиниң түңнелдери-биле Тес-Хем кожууннуң Шуурмак сумузунуң Куран арбанының чурттакчызы, 9 ажы-төлдүң авазы, 76 харлыг хоочун Саяна Белекеевна Чыкай (Нурзат) I чергениң Маадыр-ие хөрек демдээнге төлептиг болган. Иеге үрде манааны күзенчиг, бедик шаңналды "Россияның иелери" Бүгү-россияның хөй-ниити шимчээшкининиң Тыва Республикада салбырының даргазы Эвелина Семис-ооловна Байсклан байырланчыг байдалга тывыскан.

Саяна Чыкай – Таңды кожууннуң Кызыл-Арыг суурга 1945 чылдың январь 7-де 9 ажы-төлдүг ажылчын өг-бүлениң 5 дугаар уруу болуп төрүттүнген. Күш-ажылчы намдарын 14 харлыында Кызыл-Арыгның 7 чыл школазынга аштакчылап ажылдааныңдан эгелээн.

1964 чылда Эрзинниң Бай-Даг чурттуг малчын уктуг Окчаа Иргитович Чыкай-биле өг-бүле болуп кудазын дужүрген. Оонна аныяк малчыннар Бай-Даг сумузунуң "Чаа-Орук" совхозунга 3 база 4 дугаар хойжу бригадаларга үре-түңнелдиг хойжулап, хөй ажы-төлүн өстүрүп, тайбың-ишчи ажылын уламчылаанннар. Мал ажылындан аңгыда, Саяна Белекеевна совхозчуларның демнешкен сезон ажылдарынга идепкейлиг киржип, Ямаалыг ховузунда сурагжаан тараалаң турлагларга поварлап, Сувураада Кочетов аттыг сүт-бараан фермазынга таңныылдап, аңаа дакпырлай клубтуң кызыл-булуңун эргелекчилеп ажылдаан.

Эрес-шудургу ие 1988 чылда ханының базыышкынынга чартыктай соктуруп, кадыының байдалы-биле 1-ги бөлүктүң инвалиди апарып, чыттыр аараан. Ажы-төлү ам-даа чаш ие аар аарыгга удур туржуп, аржааннап, кызып эмненип чорааш, кадыын экижидип алган.

Ажы-төлүнүң база чоок кижилериниң аас-кежии болуп, сагыш-сеткили чымчак, буянныг ие, 30 ажыг чылдар дургузунда чаш салгалынга үлегер болуп, бергелерге алыспайн, уруг-дарыының кижизидилгезинче, өөредилгезинче улуг киржилгелиг, оларының чедиишкиннериниң кол деткикчизи болган.

2000 чылдан эгелеп, Саяна Белекеевна өг-бүлезиниң кежигүннери-биле ногаа тарыырынга, мал өстүреринге таарымчалыг Тес-Хемниң Куран деп чараш суурживгаштың хамаатылары болганнар. Эптиг, чымчак, чагыг-сүмелиг ие үр болбайн, көжүп чурттаан сумунуң үндезин амыдыралынче кирип, арбанның социал амыдыралын экижидеринче сагыш салып, бодунуң өмүнэззинден хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге шупту таланың ачы-дузазын көргүзе берген. Оон аңгыда, аныяндан-на уран чүүлге салым-чаянныг иениң бижээни чогаалдары, шүлүктери база барымдаалыг төөгүлери тус черниң база республика солуннарынга парлаттынып эгелээн.

Авазының амгы чедиишкининге амырап байырлап уткаан ажы-төлү Россия чергелиг чарлаттынган хөй ажы-төлдүг иелер аразында мөөрейже киржирибиле деткимчени берген төрээн Бай-Даг суму, Эрзин кожуун чагыргаларынга, Шуурмак суму база Тес-Хем кожуун чагыргаларынга, Тес-Хемниң Херээженнер чөвүлелинге, Россияның Почтазы федералдыг албан черинин тус черде салбырынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге), ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга, ТР-ниң база Кызыл хоорайның Хоочуннар чөвүлелдеринге база Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазынга өөрүп четтиргенин "Шын" солун дамчыштыр илередип турар.

Чаяна ЧЫКАЙ,
маадырның хеймер уруу.
Чуруктарны Евгений АРАГАТ тырттырган.

ШИВИЛИГНИҢ ЧЫЛГЫЧЫЗЫ

Севек Салчак Биче-оолович 1902 чылда Хөл сумузунуң Шивилигге төрүттүнген. Ол дөрт алышкы, дөрт угбашкыларның хеймери. Улуг акызы Даржаа, оон бичези Байыскылаң (Тываның айлаң кужу Хүргүлектиң ачазы). Ооң соонда акызы Сайын-оол. Хамааты дайын үезинде актардан дезип, Хемчик баштап, Алтай ажып келгеш, Бай-Талга турумчуп, чурттап турганнар.

Ол үеде тыва оолдар алтай уруглар-биле таныжып, а тыва уруглар алтай оолдар-биле найыралдажып, өг-бүле болуп чурттай бергеннери-даа бар. Чуртунда байдал эки апаарга, алтайлар чангылай берген. Ачамның акызы Сайын-оол таныжып турган уруу-биле Алтайже чадаг чоруй барган. Ынакшылдың күштүг-дүр.....

Хүргүлек угбай Алтайга гастрольдап чоруп турган, акывыстың башкы уруу бар деп чугаалап олурар чүве. Үш угбазы Мөңгүн-Тайгага чурттап чорааннар. Кудалап апарган чүве-ле ыйнаан. Бир угбазы Салчак Чүлдүмнүң авазы Бай-Тайгага чурттап чораан. Чер аразы ырак, аргыжып чорбаан болгаш, ачамның ол угбаларының дугайында эки билбес мен. Бир угбазының оглу Тондар Салчак Мөңгүн-Тайгага кожуун даргалап, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожууннарга база ажылдап чораан, ат-сураглыг кижи. Ону бичиимде көрген мен, ачамны даайым дээр, эвилеңээлдек кижи. Ооң оглу Тондар Тырыш-биле Тээлиниң ортумак школазын кады доостувус. Чиңге-Каът алдын уургайынга турувуста, Барыын кожуунга ажылдап турган боор, өөвүске хонгаш, ачамның кара аъдын мунупкаш, Мөңгүн-Тайга ашканын сактыр-дыр мен.

Мугур-Аксы суурда Тондар Салчак аттыг кудумчу бар деп дыңнаан мен. Ол акымның бир уруу-биле «Чедер» курортка дыштанып турган, таныжып билип алган мен. Ону Ольга дээр. Тондар Изольда дээрге Тырыш акымның уруу-дур деп солундан номчааш, билип алган мен. Ачамның бир угбазының оолдары Серен, Дамдын, Чигжит, Агбаан. Хертек Агбаан, Тываның кооперацияга хөй чылдарда ажылдаан, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» ооң бажыңынга барып, шыдыраалап ойнап, эдержип чордум. Кызылда төрелдер-биле сени таныштырып каар мен дээр кижи, ынчалза-даа таныштырып четтикпейн барган...

Севек Салчак аныяанда-ла чылгычылап келген. Баштайгы үеде дөргүл-төрелиниң Шивилиг, Мешпең-Хөл, Шындазын, Хемчик-Бажынга чурттап чораан, чоннуң чылгызын күзеттеп турган. Ол хөй чылгылыг Көп-Сөөктүң кожайларының чылгызын база малдаан. 1941-1950 чылдарда Чиңге-Каът алдын уургайының, алдын-довурак, даш дажыыр аъттарны кадарып, ажаап ажылдап турган. Кажан Бай-Тайгага «Сталин» колхоз тургустунга бээрге-ле, Севек Салчак колхозтуң чылгызын хүлээп алгаш, улуг чылгычызы

болуп ажылдай берген. Мөңгүн-Тайга биле Бай-Тайга кожууннар каттышканда, чылгы малдың баш саны муң ашканда чылгы малды ээлчежип кадарып турган. Колхозтуң чылгызын улуг чылгычы Севек Салчак, Иргит Лама, Делгер-оол, Начын-оол ээлчежип кадарып турганнар. «Сталин» колхозка чылгы малды өстүрер, ооң уксаазын экижидер талазы-биле ажылды чорудуп, улуг сорулганы салган. Ол сорулганы күүседири-биле Теве-Хаяга турган күрүнениң көдээ ажыл-агый дугуржулга станциязындан улуг араазай доруг аскырны колхоз садып алган. Колхозтуң чылгызындан шилип тургаш, бир аскыр өөр чылгыны улуг чылгычы Севек Салчакка хүлээткен. Ол үскен чылгыны кым кадарарын колхоз баштаар черинге чугаалашкан турган. Арга-дуржулгазы улуг чылгычы Севек Салчакка хүлээдирин колхоз даргазы Комбу Салчак саналдап, деткиирге колхозтуң баштаар чериниң кежигүннери чүүлдүгзүнүп деткээннер. Улуг чылгычы Севек Салчакка үзүп берген чылгы уксаазы экижип, өзүп көвүдээн. «Сталин» колхозтуң даргазы Салчак Комбу колхозчуларның хуралынга ооң күш-ажылын бедии-биле үнелеп, шаңналдарны тыпсып турган. Салчак Биче-оолович Севек Бай-Тайга кожууннуң «Сталин» колхозунга хөй чылдарда чылгычылаан. 1954 чылда ССРЭ-ниң Бүгү-эвилел Көдээ ажыл-агыйының делгелгезиниң Кол комитединиң херечилелиниң мөңгүн медалы-биле шаңнаткан. Сөөлүнде алдын медалын база алган.

Севек Салчак 1930 чылда Тываның революстуг Намының кежигүнүнге кирген. 1945 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Ол Бай-Талдың чонун төлээлеп обласстың партия конференциязының делегадынга 2 удаа соңгуткан. Чылгычылап ажылдаан соонда, малчыннарга солун-сеткүүл чедирип почтачылап ажылдааш, дыштанылгаже үнген.

Чылгычының улуг оглу Севек Салчакович, Бай-Тал, Шуй школаларынга башкылап, Бай-Тайга кожууннуң комсомол райкомунуң бирги секретарынга, Бай-Тайга райком партияның ийиги секретарынга, Бай-Тайга кожуннуң күүсекчи комитединге ажылдап чораан. Ийи дугаар оглу Кусаал Севекович институт дооскаш, Бай-Тал ортумак школазынга башкылап күш-ажылчы базымын эгелээн. Оон соонда Тээлиниң 2 дугаар школазынга башкылап, райком партияның инструкторунга, кожууннуң өөредилге эргелелинге хөй чылдарда ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ол Улус өөредилгезиниң тергиини Тыва Республиканың өөредилгезиниң болгаш Бай-Тайга кожууннуң алдарлыг ажылдакчызы. Улуг уруу Баай Севековна Барнаул хоорайга техникум дооскаш, Хову-Аксының кобальт комбинадынга лаборантылап хөй чылдарда ажылдап чораан. Оон бичии уруу Татьяна Салчаковна, Бай-Тайга кожууннуң иштики херектер килдизинге, кожууннуң күүсекчи комитединге ажылдап чораан. Долума Салчаковна, Бай-Тайга райпозунга, культура килдизиниң кинофикация адырынга кассирлеп ажылдаан. Тамара Севековна Красноярскиниң садыг техникумун дооскаш, хөй чылдарда Бай-Тайга райпозунга товароведтеп ажылдаан.

Ачам Чиңге-Каът алдын уургайынга Приискиниң аъттарын кадарып, ажаап турда, Алдын уургайының даргазы Ручкин, ачамга чаъска өтпес узун тонну, хөмден кылган узун сапог дээш оон-даа өске хептерни берип турганын сактыр-дыр мен. Ынчан бичии турган мен. Школа назыны четпээн.

Ачамны эки ажылдаан дээш шаңнап турганын сактыр мен. Идик-хеп, костюм, алдын акша кезип аар кылып каан саазын чүве (ажылдап турган улус ону алдын акша дээр).

Ада-иемниң боттарының мал-маганы база турган. Шээр малы, инектери, чылгы малы, кулуннуг бези дээш шуптузу турду. Шивилигден ойладып эккеп турган боор.

Кусаал САЛЧАК.

ТАР-ның 100 чылынга

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫНДАН

Мээң кырган-ачам Степан Самбажапович Бүлчүң Тываның баштайгы удуртукчуларының бирээзи. Кырган-ачамның дугайында бижээн материалдар архив документилеринде хөйү-биле шыгжаттынган. Ол мээң авам Татьяна Степановна Бүлчүңнүң ачазы.

Кырган-ачам Тыва Арат Республиканың баштайгы комиссары кижи. Кырган ада-иевис үш оол, үш кыстыг. Мени кырган-авам, кырган-ачам азырап каан. Авамны эртем-билиг чедип, өөренип алзын дээш, дөрт айлыымда-ла боттарынче ап алганнар. Авам башкы училищезин чедиишкинниг өөренип дооскаш кээрге, мени олчаан бербейн барган. Ынчангаш кырган ада-иемниң уруу болуп өзүп келген мен. Кырган ада-иемни авай, ачай дээр мен.

Улуг-Хемниң Торгалыгга 4 класс турумда ачам чок болган. Ол дээрге март айның 1969 чылы чүве. Кызылдан үрер хөгжүм оркестри биле Тываның шупту сайыттары келген турган. Ынчан Тока дарганы аарый бергеш, кээп шыдавайн барган дээр.

Амгы үеде ачамның-даа, авамның-даа кады төрээннери чок. Уйнуктарындан чүгле мен артым, Каа-Хем кожууннуң Бүрен-Бай-Хаак школазында физика, математика башкызы болуп ажылдап турар мен. Бо үеде мээң уруум база ооң ажы-төлү, оон ыңай өөреникчилерим төөгүже хая көрнүп, оларның дугайында шинчилел ажылдарын бижип турар. Шынап-ла, төөгүнүң арыннары черле уттундурбас болур, 100 чылдың иштинде ачамның допчу намдарында улуг, төөгүлүг истер артканын бис сактып, бодап чоруур бис.

Ачамның дугайында Чооду Кара-Күске чогаалчы сактыышкынында база тодазы-биле бижээн.

Галина ОНДАР (Бүлчүң),
башкы.

Баштайгыларның бирээзи

Ядыы хамның оглу, даштыкы интервентилерге болгаш иштики үймээнчилерге удур тулчуушкуннарның киржикчизи болгаш удуртукчузу, Аныяктарның Революстуг Эвилелиниң тургузукчуларының бирээзи, Тываның революстуг шерииниң комиссары болгаш командири, Иштики херектер болгаш Мал, чер яамыларының сайыды, ТАРН ТК-ның болгаш ооң Политбюрозунуң кежигүнү. Он чыл иштинде ынчаар ажылдаан кызыл партизан Степан Самбажапович Бүлчүңнүң солунда чуруун 1968 чылда тырттырган мен. ТАР-ның эге 10 чылының эң көскү ажылдакчыларының бирээзи боорга, анаа бодумнуң ужурашканымны-даа, архив материалдарындан үзүндүлерни-даа амгы чонга чугаалааш, чуруун база көргүзер бодадым.

Комсомолдуң 50 чылының бүдүүзүнде Ары-Торгалыгга «Тываның аныяктары» солундан чеде берген мен. 1929 чылда баштайгы колхоз тургустунган Красная заря суур ол-ла болгай. Суур бажында шаңга шаандагы ревшилерге таваржы бердим. Школага болган комсомолчулар ужуражылгазындан чаа келген болдулар. Шагда-ла чок деп бодап чорааным партизан Бүлчүңнүң бо ужуражылгага киришкенин олардан дыңнааш, ооң бажыңынче дораан-на маңнаптым.

– Аныяктар солунундан кижи келбестээн чүве харын. А мен школадан чаа келдим. Бо шагның ажы-төлүнүң көрбээн, билбээн чүвези чок боор чүве-дир, салбас-ла айтырыы чок. Мен олар хире тургаш, революция, школа, машина, радио деп чүве билбес турдум. Ам телевизор дээр шилдиг хааржак көөр дидилер. Карактыг болза, эки-ле чүве-дир ийин.

Оон көөрүмге, кижимниң карактары, шынап-ла, шимдинчексимээр болду. Ынчалза-даа шуут согур дээрзи эки эскертинмес. Чогум боду бажының кыйгак дүктерин соңгаар дырааш, галстуктуг ак хөйлеңиниң кырындан кара костюм кедип алган. Мага-боду тырың ол-ла олчаан, дыка аныяксыг, күш-шыдалының ам-даа суларгай эвези илдең. Чурукка тырттырган соонда боду чугаалай-дыр: «Бо уруг – мээң кадайым-дыр ийин, эгенмеңер. Харывыс ылгалы мугур дөрттен, ам алдан бештиг мен. Мени чедип, азырап чорууру бо-дур ийин. Янзы-бүрү чалалгаларга бола баар улус-тур бис».

Кызылга аныяктар бөлүү 1924 чылда тургустунган. Ону тургузарынга Степа база киришкен, ол бөлүктүң кежигүнү болган. Ооң уламындан Тываның Нам, Чазааның мурнундан 1925 чылда Москва чедип, орус күрүнеде аныяктар шимчээшкининиң ажылы-биле таныжар аргалыг болган. Ол дугайын «Чалыыназынның оруу» (1965) деп номда сактыышкынынга бижээн. Бо номну меңээ көргүстү-даа. Оон «Их не забудет Тува» (1967) деп номну база сонуургатты. Журналист А. Дүгержаа партизан Бүлчүңнүң дугайында тодаргай бижээн болду. А Салчак Тока дарга ооң-биле кады ажылдап, бажыңынга-даа кирип турган болгаш, «Араттың сөзүнүң» элээн черин Степан Самбажаповичиге тураскааткан дээрзин билбес кижи чок.

«Пулчун – министр животноводства и земледелия, 1903 г. рожд., член партии с 1923 г., сын шамана, самоучка» деп характеристиканың Коминтерниң архивинде шыгжаттынып чыдарын төөгүчү докторувус Юрий Аранчын 1990 чылдың февраль18-теги «Тувинская правда» солунга бижээни база солун. «Тываның төөгүзүнде» болгаш черле парлалгада ооң дугайында материалдар хөй, а чуруктарын 1932 чылдан бээр тырттырган кижи чок деп ол боду чугаалап олурган. Мээң тырттырганым соонда, 4 ай болгаш, Бүлчүң дарга чок апарган. Ол дугайында некролог 1969 чылдың март 5-теги солуннарда парлаттынган.

Чугаалажырга, Бүлчүңнүң баштаа, хөглүү аажок. Боду ышкаш ядыы Карашпай биле Норжуңмааның уруу Долзатты кудалап турганын дыка хөктүг чугаалаар. Аныяктар хой эрниинден кескиндилендир ызыргаш, деңге үзе тыртып чиир. Орустап ошкажырының орнунга тывалар ынчаар таныжар чаңчылдыг турган-дыр. «Ынчан эриннер-даа, думчуктар-даа тутчу бээр, эътти бот-боттарывысче тырткылажып-ла турган бис. Каттырынчыын канчаар! Хамык улус чир-шоң дүжүп-ле турар, ынчалза-даа аас ажыдып, ызырган эътти оскунуп болбас! Думчук, чаак болгаш аксы-мурнувуска үс-чаг, чараа-чураа былчажып калган, аттыг чүве боор, эниим!» – дээш, каткызын тыртып чадап шаг болду. Душтуу-биле ооң мурнунда чугаалажыпдаа көрбээн кижи боор-тур.

Степан 1903 чылдың июль 1-де төрүттүнген. Ядыы-түреңги болганындан ачазы-даа, боду-даа байларга хөлечиктеп чораан. Орус-даа, тыва-даа байларның базымча-дорамчылалын көрген. Ядыы орус-биле найыралдажып алганы оларга ажыктыг болган. Ылаңгыя Шагаан-Арыгның революсчу агитатору Бирюков оларның амыдыралынга дыка салдарлыг болган. Аңаа баштай тургустунган Советтиң хосталгага ынак ол кижини ак гвардейжи казактарның канчаар эттепсоп, хилинчектеп турганын Степан көрген. 1919 чылдың август 16-да Белоцарск тулчуушкунунуң база херечизи болган. Удавааанда Эйлиг-Хемниң чагырыкчызы Сонам-Байыр «үймээнчи» Степанны туткаш, кыдат генерал Ян Ши-Чаонуң Даг-Ужунга турган шериг баараңынга эккелгеш, Шыырап-Мээреңниң дужаалыбиле эттеп, өчүүн алырын оралдашкан. Айтырар-ла чүвези: «Партизаннарның сеңээ берген боозу кайыл?». Белоцарск тулчуушкунунуң соонда Щетинкин биле Кравченконуң шериглери Степанга бир аът белекке берген, ол-ла чүве-дир. «Мени Адыг-Түлүш Чүлдүм, Донгак Бүрбүжүк, Түлүш Содунам суглар тынгарып, ажаап, бут кырынга тургузуп каан болбас ийикпе, эниим!» – дээш, ам-даа аашкынып турган ышкаш, хол-будун туттунуп каап олурар чүве ийин.

Чүлдүмнүң ок-боолуг улус чыырынга Степан 17 харлыында-ла дузалажып эгелээн. А 1921 чылдың чазынында биезги-ле Даг-Ужунга кыдат милитаристерни чылча шаварынга Степан идепкейлиг киришкен.

Бүлчүң 1924 чылда Тываның Араттың Революстуг шериинге албан эрттирип келген. Орус болгаш моол дылдарны, үжүк-бижикти эки шиңгээдип ап, элээн дуржулгалыг апарган Степан Бүлчүң шеригниң комиссары болу берген. Комиссар Бүлчүңнү ол-ла чылын Сумунактың үймээнчилери тудуп алгаш, Чадаанаже апарган. Үймээнчилерниң аразынга Даг-Ужунга кыдаттар-биле кады турган Шыырап-Мээрең база бар болган. Эттекенинден угаан чок чыткан Бүлчүңнү өөрлери хостап алган. Ооң соонда үймээнчилерни базар дайынчы удуртулганы комиссар Бүлчүң боттандырган.

Степан Бүлчүң 1927-1928 чылдарда Аревэниң Улуг-Хем кожкомунуң даргазынга, (1927-1928 чч.), Иштики херектер яамызының нарын бижик даргазынга, сөөлзүредир ТАРН ТК-ның суртаалчызы болуп ажылдаан, а дараазында чылын иштики херектер сайыдынга депшиттирген. Ынчан Камгалал яамызы чок турганындан шеригни (АРШ) база бо яамы харыылап турган. Ол үеде Бүлчүң сайыт партия ТК-ның, ооң соонда ТК-ның Политбюрозунуң кежигүнүнге сонгуттурган.

1930 чылдың март 17-де Чадаанага Революстуг арат чазаа дүшкен, бүгү эрге чагырга үймээнчилерниң холунга кирген. Доп-дораан ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң хуралы болган. Аңаа Хемчикте үймээн дугайында дыңнадыгны Бүлчүң сайыт чугаалаан. Оран камгалаарының Чиңгине штавының Чөвүлелин партия Төп Комитединиң Чиңгине секретары Иргит Шагдыржап баштадыр С.К. Тока, А.Д. Чүлдүм, С.С. Бүлчүң, В.И. Конюшевский дээш олар тургускан. Ынчангаш ол үймээн база бастырган. Үймээнниң Бора-Шайга болган тулчуушкунун Степан Сарыг-оол 1961 чылда 19 дугаар «Улуг-Хем» альманагында бижээн. Аңаа өлүрткен Тыва Төпкооп даргазы Шалып Начын, Барыын-Хемчиктен Бышкак-Кара сугларны Кызылга орнукшутканын ынчан солуннарга база чарлаан.

1931 чылдың июль 13-16 хүннеринде «Элегес» күрэкономга Москва, Даг-Алтай, Хакасиядан болгаш өске-даа черлерден келгилээн төлээлерниң хуралы болган. Ынчан Тывага колхоз төвү тургустунган. Ооң кежигүнүнге Степан Бүлчүң база соңгуткан. Дараазында чылын ол ТАР-ның чер болгаш мал ажылының сайыдынга томуйлаттырган. Коллективизация, электрофикация, механизация эгелеп, тыва үжүк-бижик тыптып, чаа амыдырал чалгый берген. Тайбың иштиң тааланчыын...

Ынчалза-даа 1933 чылдың эгезиндеде Бүлчүң сайыттың ийи караа шуут көрбестээн. Дайзыннарга эттеттирип чорааның хайында болган. Үжен хар безин четпээн Степан Самбажапович Бүлчүң ТАР-ның хөгжүлдезинге 10 хире чыл ажылдаан. Оон соондагы 36 чылды «караңгыга» эрттирген-даа болза, бүгү күжүн Тываны алдаржыдарынга, чаа амыдыралды нептередиринге, аныяк-өскенни кижизидеринге бараалгаткан. Карак чокта – суйбанып, үн чокта – имнеп, бут чокта – үңгеп, хол чокта – ызырып чорааш, кымдаа амыдырай бээр чүве-дир.

Оон туржук, өске улуска безин дузазын көргүзе бээр, күрүне болгаш хөй-ниити ажылынга безин киржи бээр. Ооң чижээн мен ТАР-ның Чазааның көскү ажылдакчызы чораан партизан Бүлчүңден көрдүм. Бо дарганы бодум көрген, чугаазын дыңнаан, чуруун безин тырттырган болгаш, мону биживес аргам чок болду. Мындыг хоочуннардан үлегер алыр ужурлуг улус-тур бис ийин.

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
Тываның улустуң чогаалчызы.

Чагаалар аразындан

ЧОНУМ-БИЛЕ, ЧОНУМ ҮНҮН ДЫҢНАП ЧОРААШ, АЖЫЛДААР МЕН

Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының албан-хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыгның чонбиле ужуражып тургаш, чугаалаан чугаазының кол утказын бо кыска материалдың эге бажында киирдим.

Шынап-ла, өгбелерниң чагып чорааны "Чону чоорган, хөйү хөйлең" деп үлегер домак кандыг-даа кижиге сагындырып кээр. Владислав Ховалыг кончуг кыска үе иштинде республиканың бүгү кожууннарынга барып, чон-биле ужуражып четтигипти. А ол ужуражылгаларның кол сорулгазы – чоннуң үнүн дыңнап, билип алыры болбайн аан.

"Айтырыг бүрүзүн шиитпирлээрин кызыдар мен" – деп, В. Ховалыг чонунга аазаан. Айтырыг бүрүзү шиитпирлеттине бээринге бүзүрээр бис.

Бисте, чоннуң хандырылгазында эң-не чидиг айтырыгларның бирээзи – хөмүр-даш өртээ. Ол айтырыг көдээде чурттап чоруур, ылаңгыя ырак кожууннар Мөңгүн-Тайганың, Бай-Тайганың чонунга кончуг аар болгаш аарышкылыг айтырыг болуп турар.

"Хөмүр-даш өртээниң айтырыыбиле шыңгыы ажылдап эгелээн мен" – деп, ол медеглээн. Ооң командазы хөмүрнүң экономиктиг үндезилиин санап көргеш, Монополияга удур федералдыг албан-биле шүүштүрүп көрген. Түңнелинде, хөмүр-даш өртээн бадырар аргазын тып алган. Ол дээрге бөдүүн чоннуң социал айтырыын экижидериниң база бир кол быразыдыр.

Хөмүр-даш өртээн, ол кара точкадан 20-30 чылдар иштинде кым-даа (депутат, сайыт, Президент, Чазак Даргазы) шимчедип чадашкан болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, амгы үениң бай-хөреңгитеннери бистиң байлаавыс-биле байып, ооң өртээн туразыбиле салып, ириди базып алгаш орарла болгай. "Буганы мыйызындан сегирип алыр" дээн ышкаш, хөмүр өртээн ириди базып алган монополистиң мыйызындан Владислав Ховалыг сегирип алганы ол-дур. Тутканын салбас дижир. Шимчевес "кара точка" болган хөмүр-даш өртээ ам-на орнундан божаңнап, шимчеп эгелээн-дир. Хөмүр өртээн чиигедири берге болгаш нарын дээрзин чон билип турар. Ындыг-даа болза, ооң экономиктиг үндезиннерин тып алган, ону кандыг арга-биле чиигедиптерин бодап, планнап алган кижи, Владислав Товарищтайович. Ол чоорту амыдыралга боттандыра бээринге бүзүрээр бис. Хөмүр өртээ чиигээрге, тыва чоннуң социал байдалы улам экижип, сайзыраар.

Владислав Ховалыгның күжениишкини-биле чырык өртээ эвээш-биче-даа болза, чиигей берди. (1 квш 15-16 к). Ооң кызымак негелдези-биле Тываны газ-биле четчир кылдыр, үзүктелиишкин чок хандырар ажылды кылып эгелээриниң планын федералдыг органнар-биле дугуржуп алган.

Владислав Ховалыг – Тываның Баштыңы – Чазак Даргазының албан-дужаалынга ажылдай бээрге (бүзүрээр бис), кол айтырыглар: хөмүр өртээ, күштүг чырык хандырылгазы, өреге бүрүзүн газчыдары, автоорукту чаартыры, бо чиик эвес айтырыглар чоорту баштайгы 5 чылда шиитпирлеттине бээринге чон бүзүреп турар.

Владислав Ховалыг – чоннуң оглу. Ол чону дээш ажылдап чоруур.

Владислав Ховалыг, "Чүгле ажыл дээш, сөглээн сөстү боттандырары дээш чонум-биле кады мен" – дээн.

Хирлиг-оол САЛЧАК,
хоочуннар чөвүлелиниң мурнундан.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ТАР-ның 100 чылынга, К.С. Шойгунуң 100 харынга

МЕРГЕН УГААННЫГ ӨГБЕВИС

Бо чылын Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 100 чыл оюн Тывада демдеглеп эрттирип турар. ТАР-биле кады деңге төрүттүнген, ооң сайзыралынга улуг үлүг-хуузун киирип келген хүндүлүг өгбевис Күжүгет Сергээвич Шойгу база 100 харлап турар.

К.С. Шойгу 1921 чылдың сентябрь 24-те ТАР-ның Барыын-Хемчик кожууннуң Кара-Хөлге төрүттүнген. Күш-ажылчы базымының эгезин чаңгыс чер-чурттуг эжи (сөөлүнде барып чогаалчы болур) Виктор Саган-оол-биле кады «Нарын» алдын уургайының ажылчыны боол эгелээн. Көскү күрүне ажылдакчызы, публицист, журналист болуп ажылдап чораан.

Хүндүлүг өгбевистиң адын Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөл ортумак школазының 75 харлаан юбилейин таварыштыр 2014 чылдың сентябрь 24-те ук школага мөңгежидип тывысхан. Чаа өөредилге чылында К.С. Шойгунуң адын эдилээн школада 30 башкы, 181 чаштар ажылдап, өөренип турар. Шойгу Күжүгетовичиниң кады төрээн дуңмалары Калин-оол Сергээвич Күжүгет, Борбак Григорьевна болгаш Чадаанада чурттап чоруур улуг уруу Светлана Күжүгетовна болгаш оларның ажы-төлү-биле кезээде харылзажып турар бис. Олар школавыстың күзенчиг аалчылары болуп чоруурлар. Күжүгет Сергээвичиниң оглу, Россияның Маадыры, Тываның чоргаарадчыг оглу, Сергей Күжүгетович Шойгу кээп шыдаваза-даа, школавыстың 75 харлаан юбилейин таварыштыр улуг белээн төрелдерин дамчыштыр чорутткан.

Кижиниң амыдыралы авазының аа сүдүнден, өпей ырындан, ааттынган кавайындан, төрээн чуртундан, чонундан эгелээр. Кижи кая-даа чораш, төрээн черин сактып чоруур. Ындыг кижилерниң бирээзинге Күжүгет Сергээвич Шойгу хамааржыр. Ол төрээн чуртунга аажок ынак, ону чуртунуң ханызы-биле сактып чораан. Ооң чуртунга ынакшылындан «Үе болгаш кижилер», «Перо черного грифа», «Танну-Тыва. Страна озер и голубых рек» деп номнары бижиттинген. Авторнуң «Үе болгаш кижилер» деп төөгү-публицистиг эссезиниң онзагайын сайгарарын оралдаштывыс.

К.С. Шойгу өскен хеминиң дугайында «Алаш дээрге «алдын агаш/ыяш, тайга» дээн сөс-тур. Ыдыктыг эргим черим, хемим дээн утка алаш деп сөсте сиңген деп бодаар мен. Алаш – Хемчиктиң эң улуг адыры. Алаштың каттышкан черинден Хемчиктиң суу калбара бээр. Тереңи-даа дендеп баар. Төрээн хемимниң балыкбайлаңының, аң-меңиниң дугайын бижиир дизимзе, хөйну төөгүп болур мен…» деп бижип турар.

К.С. Шойгу төрээн чуртунуң төөгүзүн чонунга арттырып каарын кол хүлээлге деп санап чораан. Ыяңгыя ооң ада-иезиниң чурттап чораан девискээринге турган Сукпак хүрээзиниң төөгүзүн делгереңгейи-биле таныштырган. Ук хүрээзиниң төөгүзүн бис чүгле К.С. Шойгунуң чогаалдарын номчаавыс билип алыр бис. Сөөлүнде хүрээни узуткап кааныңга бичии оол аажок хомудап турар. Сөөлүнде барып хүрээниң турган черин тус черниң чону Хүрээ деп адап алган.

К.С. Шойгу төрээн чуртундан аңгыда, төрел чонунга аажок ынак чораан. Ону «Үе болгаш кижилер» деп номунда «Төрээн черим, төрел чонум» деп эгеде айтып турар. Ол чүгле бодунуң хан төрээн угун мактап биживээн. Алаш хемге төрүттүнген шупту алдар-аттыг кижилерни санап, адап, олар чуртунуң төлептиг оолдар, кыстары дээрзин биске таныштырып турар. Ынчангаш К.С. Шойгуну Төрээн чуртунуң, төрел чонунуң ыраажызы деп адап болур бис.

Кижи-даа, чурт-даа эрткен үелиг, төөгүлүг. Төөгү чокта эрткен үени билип ап шыдавас бис. К.С. Шойгу биске төөгүчү кижи деп база билдинер. Чүге дизе ол бодунуң ада-өгбезиниң, төрээн чуртунуң төөгүзүн беш салаа дег билир.

Ол бодунуң миннип келген үезинден эгелээш, удуртур ажылдарга ажылдап чораанын биске солуну-биле төөгүп берген. «Кандыг-даа кижиниң ада-төрелиниң ук-төөгүзүн истеп көөр болза, солун болгаш төөгүлүг кижилер көстүп кээр…» деп бижип турар. Сергэ, Маайрей, Чыдыг-оол деп адазының угу улуг өгбелеринден эгелээш, Күжүгеттерниң төөгүзүн база бо хүннерде бистиң аравыста чурттап чоруур ажы-төлү-биле бисти таныштырган. К.С. Шойгунуң кады төрээннеринден үш кижи күрүнеге үре-түңнелдиг ажылдап чораан. Оон безин көөрге, ук-төөгүзү онзагай, ада-иези оларны төлептиг кижилер кылдыр кижизиткен деп чүве билдинип кээр.

«20 чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп номче кирген Хертек сумузунуң чагырыкчызы Ананды чагырыкчының төөгүзүн делгереңгейи-биле бижээн. Ооң ада-иези Ананды чагырыкчының өг-бүлези-биле кады кожа чурттап чораан болгаш, ооң ук-төөгүзү, амыдыралы-биле таныш чораан. Ынчангаш ук чагырыкчы К. Шойгунуң амыдыралынга улуг ужур-дузалыг болган. Ооң ачызы-биле ол моол алфавитти өөренип алган.

К.С. Шойгунуң адын Кара-Хөл школазынга тыпсып турары. Мемориал самбыраның ажыдыышкыны. 2014 ч. сентябрь 24.

Даштыг-Хөлге чурттап чораан Алтай чуртундан келген делеглер деп чоннуң амыдыралының дугайында төөгү бистиң сонуургалывысты оттурган. Делеглерниң салгалдары Кара-Хөлде, Бай-Талда ам-даа чурттап чоруур.

Революция мурнунда Кара-Хөл улузунуң төөгүзүн, чуртталга байдалын автор биске ынчаар таныштырган.

Кара-Хөл суурнуң эге таваа Кула-Аскыр деп бичии сууржугаштан эгелээн. Оон эң баштай туттунган бажыңын автор сактыр болуп турар.

Бижик билбес чорукту узуткаар, колхозтажылга деп чүүлдер Кара-Хөлге база чедип келген. К.С. Шойгу Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде дайынче барбаза-даа, харысалгалыг ажыл-ишти бүдүрүп чораан.

Тывага болгаш ССРЭ-ге болуп турган төөгүлүг болуушкуннардан кара-хөлчүлерниң чыдып кагбааныы К.С. Шойгу номчукчуларга чедиңгири-биле дамчыткан.

Тываның төөгүзүнге турган кижилер: Моңгуш Буян-Бадыргы, Хайдып Үгер-Даа, алдан-маадырлар, Сеңгин чаңгы, Колчак, Щетинкин-Кравченко, Иннокентий Сафьяновтуң болгаш оларның чурттап чораан үезинде Тываның салым-чолунуң дугайында кандыг-даа төөгүчү кижиниң бижээнинден артык онзагай, хөй талалыг. Түңнеп чугаалаарга, К.С. Шойгу езулуг төөгүчү, Кара-Хөлүвүстүң, Тываның төөгүзүн биске билдингири-биле дамчыткан мерген угаанныг улуг өгбевис. Ооң адын кезээде мөңгежидип, сактып чоруур бис.

Раида КҮЖҮГЕТ,
К.С. Шойгу аттыг Кара-Хөл ортумак школазының тыва дыл башкызы.

ЭЛЕКТРИНИҢ КҮЖҮН ЧҮГЕ УЛГАТТЫРГАН?

Август 27-де 9 шак үезинде бажыңывыстың электризин өжүрүпкен. Ынчан телевизорга «Хөгжүмнүг байыр» болуп турду. Беш хире минута эрткенде, чырыкты берипкен, соодукчум трактор дег дыка дааштыг килдиредир хөдели берген, шуут шимчеп турар. Сайгылгаан дыка чырык, кажан-даа ындыг чырык көрбээн мен. Соодукчум өже берди. Элээн болгаш хөделген ышкаш 2 катап дааш берген, өжүп кагды. Оон токка улаарымга-даа, ындыг дааш бээр болду.

Сентябрь 9-та соодукчумну мастерге көргүзеримге, мотору өрттенген болду. Ынчан чүгле мээң эвес, өске-даа улустуң ток-биле ажылдаар херекселдери – соодукчу, телевизор, хөнек дээш өске-даа эт-херексели өрттенип үрелген.

Ынчан чүге электриниң күжүн улгаттыра бергени ол? Ол хүн электри энергиязының операторунга кым ажылдап турган ирги? Бис ону биликсеп тур бис. Чүге ынчап турарыл, чон-биле ынчаар «дайылдажып» болур бе. Эт-херексел өрттенирге-ле, садып ап турар амыр чүве кайда боор. Ол өрттенген херекселдерниң өртек-үнезин кымга төледирил деп айтырыглыг бис.

Моон соңгаар электриниң күжүн улгаттырар чорукту соксадыр. Ындыг ажыл кылыр апарза, чонга баш бурунгаар телевизор дамчыштыр чарлаар болза эки. Бис ынчан белеткенип-ле алгай бис.

Мария ТЮЛЮШ,
Кызыл хоорайның чурттакчызы.

АМ-ДАА БУРУНГААРЛААРЫН КҮЗЕДИВИС!

Ассоциация дээрге-ле каттыжыышкын дээн сөс. Бистиң тыва чон дыка шевер болгаш чечен, аъш-чеми-даа аажок чаагай. Тыва быштак, тыва далган, тыва шоколад, тыва конфета дээш черле чүнү чок дээрил?

Ол бүгүнү дөгерезин чыып алгаш, чаңгыс черге шупту шеверлерни каткаш, ажылды кылып эгелезе, дендии эки деп санаар мен. Чаңгыс баш эки, а ийи баш оон-даа эки деп чугаа бар болгай. «Демниг сааскан теве тудуп чиир» деп үлегер домакта дег, демнежип алгаш ажылдаар болза, эки деп санаар бис.

Арат кижи бүрүзү комбайн, «КамАЗ» деп техника садып ап шыдавас. Ооң орнунга хөлезиге ап алганы дээре. Шаанда МТС деп каттыжыышкыннар турган. МТС дээрге машина, трактор станцияызы дээни ол-дур ийин. 90 чылдарда кожууннарның МТС ассоциацияларынга техника садып алыр чээли акшаларны-даа банкылар бээр турган. Кожууннун бүрүзүнге ассоциациялар турган. Ам база катап ассоциацияларны сайзыраткаш, арат-чонну демнештиргеш, улуг каттыжыышкынны кылыптар болза эки деп санап турар бис.

Бүдүн республиканың арат ажыл-агыйлыглары 2013 чылда хуралдааш, туск ай (МТС каттыжыышкын) ассоциацияны ажыдар дугайында шиитпирни үндүрген бис. Ук МТС каттыжыышкынны 2013 чылдың сентябрь 13-те ажыттывыс. Республиканың араттары мени, даргазы кылдыр соңгаан турган. Амгы үеге чедир ажылдап турар мен. 2013 чылдан 2021 чылга чедир чазакчагыргадан бистиң каттыжыышкынывыска кандыг-даа дуза чок болган.

Чоокта чаа, 2021 чылдың сентябрь 1-де, ТР-ниң Баштыңының албанхүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. Ховалыгның адынга билдирииишкин-чагааны киирген турган бис. Кызыл хоорайга МТС (машина, трактор, станцияызы) ажыдарын даргавыс деткип эгелээн. Ынчангаш даргавыска улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Ажыл-агыйы моон-даа соңгаар эки сайзырап, ам-даа бурунгаарлаарын күзедивис!

Сергей ДАРЖАА.

АРЫГ, ШЫНЧЫ УДУРТУП-ТУР

Аар чүктен хосталган дег,
Хоор чонум шимчеп үнду.
Ховалыг деп дарга келгеш,
Арыг шынчы удуртуп тур.
Чырыткылыг келир өйже
Хамык чонну шапкынчыткан.
Дидим, дүрген шиитпирлиг
Дизижикович сагындырар.
Хову шөлде машина, трактор
Хөөмейлеп чаржып туру!
Сиген-ширбиил, тараа-быдаа
Шииңейнип чалгып туру!
Пандемия шаптыктаарга,
Маадырлар эмчилеривис
Бажы-биле узуткап тур
База улуг чедиишкин-дир!
Хөмүр өртээ чиигей берген
Хөөкүй чонну амыраткан.
Эмин эрткен свет өртээ
Элээн база бада берген.
Орук-суурлар чааттынып,
Ордулар дег спортзалдар
Ойнап, хөглээн ажы-төлдер
Омакшылы улам дендээн.

Раиса ХОВАЛЫГ,
РФ-тиң кадык камгалалының тергиини, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Сүт-Хөл кожууннуң хүндүлүг хамаатызы.

КҮЖҮГЕТ ШОЙГУНУҢ 100 ЧЫЛЫНГА

Билдингир күрүне ажылдакчызы, журналист, чогаалчы, төөгү шинчилекчизи Күжүгет Сергеевич Шойгунуң төрүттүнгенинден бээр 100 чылдаанынга тураскааткан "Төлептиг ада, төлептиг фамилия" деп темалыг кичээлдер бүгү өөредилге албан черлеринге сентябрь 23-те эртер.

Кол сорулгазы – өзүп олурар салгалдарга патриотчу кижизидилгени, кижизиг аажы-чаңны, үндезин төөгүзүнге даянган ёзу-чаңчылдарны болгаш хөй-ниитиниң үнелелдерин хажытпайн, ону сагып, Төрээн чурту дээш туржуп шыдаар кылдыр Күжүгет Шойгунуң күш-ажылчы намдарындан үлегерлээн тайылбыр ажылын чорудары.

Кичээлдер үезинде Күжүгет Шойгунуң өг-бүле архивинден чыгдынган чуруктар альбомунуң болгаш фильмнерниң таныштырылгазы болур.

"Төлептиг ада, төлептиг фамилия" деп темалыг кичээлдер Тыва Республиканың бичии чаштарының болгаш аныяк-өскениниң кижизидилгезинге улуг салдарлыг болур дээрзин Тываның Эртем болгаш өөредилге яамызының сайтызында бижээн.

К. МОНГУШ белеткээн.

КОВИДКЕ УДУР ЛОТЕРЕЯНЫ ОЙНАТКАН

Хамчыктыг аарыг ковид-19-ка удур тарылганы эртип алган улус аразынга федералдыг чазактың шиитпири-биле бо чылдың сентябрь 1-ден декабрь 1-ге чедир 100 муң акша шаңналдыг лотереяны эрттирер деп доктааткан.

Ооң баштайгы ойнадыышкыны БОНУСЗАЗДОРОВЬЕ.РФ сайтка сентябрь 15-те болуп эрткен. Бо удаада бүгү Россияда тарыткан улус аразынга 100 муң акша шаңналын алыр 500 кижини оларның тарыткан шынзылгазының (сертификадының) дугаары-биле компьютер таварыштыр шилип алган.

Ковидке удур тарыткан шынзылганың дугаарын Gosuslugi.ru сайтта хууда кабинеттен билип ап болур. Тарылганы кылган эмнелге чери ол шынзылганың дугаарын вакцина алган кижиниң ол сайтта хууда кабинединче дамчыткан турар ужурлуг.

Ында хууда кабинедин ажытпаан улус чүгле ковидке удур тарыткан дугайында шынзылгазының дугаарын билип алыр дээш эвес, хууда кабинет таварыштыр өске-даа күрүне албан черлериниң ачы-дузазын дүргени-биле шүүт чок алыр дээш албан ажыдып алыр болза эки.

ГОСУСЛУГИ сайтта хууда кабинет чок, ковидке удур тарылганы эртип алган кижи сентябрь 15-те болган лотереяга 100 муң акша ойнадып алыр-даа болза, ол дугайында билбес болурга, харааданчыг эвес-тир бе?

Бо чылдың алды айда ковидке удур тарылганың ийи чадазын эртип алган болгаш, канчап билир, аас-кежик болуп 100 муң рубльге федералдыг чазак болгаш бурган авыралында ойнап алган ирги мен бе дээш тарыткан дугайында шынзылгамның дугаарын БОНУСЗАЗДОРОВЬЕ.РФ сайтта тускай көзенекче киир бижээш, хынаарымга, бо удаада куруг болдум.

Дараазында 100 муң акша шаңналдыг лотерея ойнадыышкыны октябрь 14-те болур.

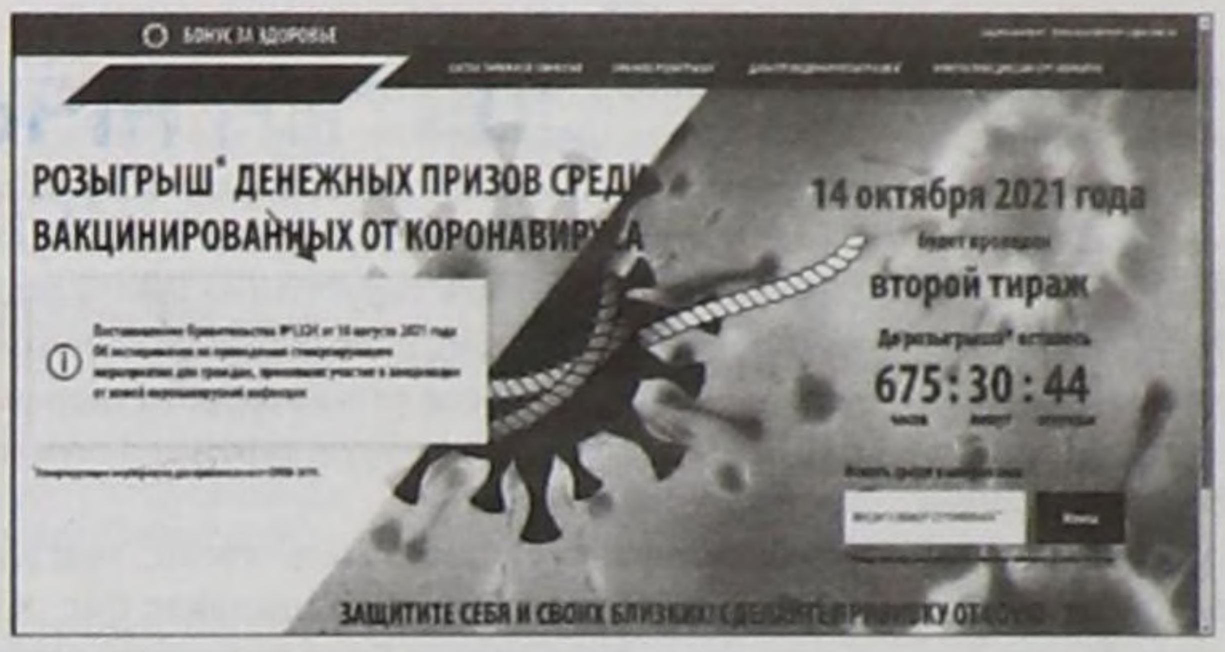

Ынчангаш ГОСУСЛУГИ сайтта хууда кабинет чок улус, ону ол үеге чедир черле ажыдып алыр болза эки. Канчап билир, чаңгыс чер-чурттугларывыс аразындан ол лотереяга 100 муң рубль ойнадып алыр улус турар чадавас.

Лотереяның киржикчилери бо чылдың сентябрь 1-ге чедир тарыткан турар ужурлуг деп тайылбырлап турар. Ол ышкаш лотереяга ойнап алыр болза, ГОСУСЛУГИ сайтта хууда кабинединге МИР банк карточказын кожуп каан турар ужурлуг. Ынчан ойнап алган 100 муң акшазын ол МИР карточказынче алды ай иштинде шилчидиптер.

Бодавыже, лотереяга ойнап алган 100 муң акшазын алырда, хууда кабинет чок улус оозун ажыдып алзын, МИР карточказын аңаа база кожуп алзын дээш алды ай хуусааны тургускан хире. Хууда кабинеди бар, МИР карточказы ында коштунган улус 100 муң акшаны ойнадып алыр болза, ону алды ай манавайн саат чокка шилчидиптер турган боор.

Хамчыктыг аарыг ковид-19-ка удур тарылганы чон дигии-биле эртип алзын дээш, федералдыг чазактан эгелээш чер-черлерде чазак-чагырга бүгү хемчеглерни ап турда, кижи бүрүзү база бодунуң кадыы, амы-тыны дээш харыысалгалыг болуп тарылганы черле эртип алыр болза эки.

Мерген АНАЙ-ООЛ.

ЧЕДЕРИ БЕРГЕ КОЖУУННАРНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫН ЧИЗЕЛЭЭН

Бүгү-российжи чон чизези-2020 чорудуу-биле, бо чылдың сентябрь 1-ден Тываның чедери берге Тере-Хөл, Тожу, Бии-Хем (Хадың, Тарлаг, Севи суурлар), Каа-Хем (Сизим) кожууннарында чурттакчы чон чизези эгелээн. Сентябрь 17-ге чедир үстүнде адаттынган кожууннарда тожу тываларындан эгелээш, 10 муң хире кижини чизелээр план 70 хуу күүсеттинген.

Статистиктиг шинчилелде 30 чизечи, тускай өөредилге эрткен 5 үдекчи ажылдап турарын регионнуң Экономика яамызы дыңнаткан. Чедери берге черлер – эвээш чурттакчылыг арбаннар, малчын турлаглар, эрги орус чүдүлгелиг суурлар, ивижилер турлаа, балык болгаш аңныыр бригадаларынга чедер дээш, чизечилер чүс-чүс километрлерни эрткен. Тус чер бот-башкарылга органнары чизеге үндүрген федералдыг акша-хөреңги-биле транспорт хандырылгазын организастаан.

Республиканың өске муниципалдыг тургузугларынга чон чизези бо чылдың октябрь 15-тен ноябрь 14-ке чедир уламчылаар. Амгы үеде чизеге белеткел ажылдары чоруп турар.

Тере-Хөл, Тожу (Азас, Ий, Сыстыг-Хем, Чазылары суурлар), Мөңгүн-Тайга (Мөген-Бүрен, Тоолайлыг) база Эрзин (Бай-Даг) кожууннарда чаңчылчаан ажыл-иштиг чурттакчы чонну Россияның биче буурай чоннарынга хамаарыштырган болгаш, тожу тываларынга ышкаш, социал-экономиктиг хөгжүлдезинче күрүне деткимчезин көргүзерин Экономика яамызы сагындырган. Күрүне деткимчезиниң хемчээли биче буурай чоннуң санындан хамааржыр.

2010 чылдагы чон чизезиниң түңнелинден алырга, тожу тываларының саны 4435 турганындан 1856 апарып, 2,4 катап кызырылган. Эвээш санныг чоннарга хамааржыр кижилер чизе хуудустарында язы-сөөгүн "тожу тывазы" деп айытпаанындан ол ынчап барган.

Ынчангаш үстүнде адаттынган чурттакчылыг черлерде кижилер язы-сөөгүнүң дугайында медээни бижидип тура, "тожу тывазы" деп айтыры чугула.

Амгы чизениң онзагайы чүдел дизе, сөөлгү үениң технологияларын ажыглап, планшет компьютерлерже медээлерни чыып турар. Оон аңгыда, хамаатылар Россия Федерациязының күрүне ачы-дузазының чаңгыс аай порталында https://www.gosuslugi.ru/ электроннуг чизе саазынын боттары долдуруп болур.

Бистиң корр.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская,100,
каб.29,32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы – 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну **2012 чылдың декабрь 3-те** бүрүткээн. Херечилелдиң дугаары — **ПИ №ТУ17-00068.**

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекизи: хуу кижилерге — **П6855**, организацияларга — **П6860**

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

* * * * *

2021 ЧЫЛДА "ШЫН" СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 960 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 1212,24 рубль.
Тел.: 2-01-35

солуннуң сайтызы:
//shyn.ru
электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru
Тираж: 4000 кезек